

ПРЕДГОВОР

Победе Црвене армије, која је после ослобођења Совјетског Савета прекорачила границе сопствене земље и започела ослободилачку мисију у Европи, најдиректније су утицале на пораст стратегијског и војног значаја Србије. У таквим околностима, Јосип Броз Тито се писмом од 5. јула 1944. први пут директно обратио Јосифу Висарјоновичу Стаљину.¹ Титу је био потребан савет и подршка совјетског државног врха, а то се, по његовом мишљењу, на најбољи начин могло остварити у личном сусрету са Стаљином. На „сусрет“ се није дуго чекало.

У ноћи између 18. и 19. септембра 1944. године, авион у коме је био вођа југословенске револуције полетео је са острва Вис и прикључио се „конвоју“ од 12 истоветних совјетских летелица које су се запутиле према Румунији (Тун Северин). Пут га је даље водио до Крајове, одакле је 21. септембра 1944. отпутовао у Москву. Тито је у Москви боравио од 21. до 28. септембра 1944. године.

Више је значајних догађаја одредило садржај разговора вођених у Москви: искрцавање западних савезника у Нормандији, одлука Врховног штаба да тежиште ратних операција пренесе у Србију, предстојећи састанак у Москви Стаљина и Черчила и друго. За време боравка у Москви, дошло је до неколико састанака Стаљина и Тита.² Јосип Броз Тито је у Москви добио већу помоћ у наоружању од оне коју је тражио и којој се надао. Супротно Британцима, који нису желели да Народноослободилачка војска Југославије промени свој герилски карактер, Совјети су настојали да она прерасте у регуларну војску. У складу са тим, уместо „апотекарске ваге“ којом су Британци одмеравали своју војну помоћ, Стаљин је обећао да до краја 1944. наоружа 12 копнених (бројног састава по 10.000 бораца) и две ваздухопловне дивизије.³

---

¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, Београд 1996, 461–463.

² В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, Прилози за биографију*, Београд 1953, 412–415.

³ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 547–579.

У разговорима са Стаљином склопљен је споразум о начину уласка Црвене армије у граничне пределе Југославије. Тај договор је додатно операционализован у Крајови 5. октобра 1944. Из наредби које је Тито упутио из Крајове војним командантима било је јасно да су операције Црвене армије и НОВЈ у Србији биле усаглашене.⁴ Позив Црвеној армији да закорачи и на простор Југославије из међународних разлога дефинисан је као совјетска „молба“. Тиме је учињен преседан који је и друге савезнике политички и војно обавезивао. Сагласност за улазак на територију Југославије тражена је од Националног комитета ослобођења Југославије, а не од Краљевске владе у избеглиштву. Тим „формалним чином“ Совјетски Савез је додатно појачао међународну позицију Тита и покрета на чијем се челу налазио и посредно признао нову Југославију.⁵

У функцији неутрализације западног утицаја на Балкану, оживљавања идеја о Балканској федерацији и афирмације пролетерског интернационализма свакако је било и настојање Стаљина да помогне рехабилитацији Бугарске. У том контексту треба разумети и преговоре које је у Крајови Тито имао са представницима Отечественног фронта Бугарске. Иначе „Бугарска војска“ је дејствовала у Србији по плану који је договорен са Ј. Б. Титом, као и по молби коју је југословенска страна изнела још у телеграму из јануара 1944.⁶

Касније, присећајући се боравка у Москви, Тито је први сусрет са Стаљином описивао као „врло хладан“, на моменте „мучан“. Сећао се да су Стаљинове процене, засноване на недовољном познавању југословенских прилика, биле различите од његових ставова када су у питању снаге буржоазије у Србији и спремност да се краљ Петар II привремено прихвати. Уочавао је Стаљиново противљење заштравању односа НОП-а са Британцима које би реметило совјетско-британску политику у Југославији.⁷ Независно од тога, Титов боравак у Москви представљао је *de facto* признање народно-ослободилачког покрета и изведене револуционарне смене власти.

Незнатно по одласку Тита из Москве два догађаја од важности за даљи развој прилика у Југославији готово да су се слила у један. На састанку одржаном у Москви 18. октобра 1944. владе СССР-а и Велике Британије „сагласиле“ су се „да у Југославији воде заједничку политику у циљу кон-

⁴ В. Дедијер, *н. д.*, 412–415; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 540–543; Н. Поповић, *Први Титов сусрет са Стаљином*, Ослобођење Београда 1944. године, Београд 2010, 147–158.

⁵ Саопштење ТАСС-а од 28. септембра 1944. у: Н. Поповић, *н. д.*, 153–154.

⁶ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 580–581.

⁷ Војни архив (ВА), НОР, К-26, 10-16/13, 10-21/13, 8-28/8, 10-39/13, 8-2/8; Архив Југославије (АЈ), КМЈ, 1-3-б/101; В. Дедијер, *Документи о 1948*, I, Београд 1979, 27–30; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 527, 557, 579, 592–593; В. Дедијер, *н. д.*, 412–415; Н. Поповић, *н. д.*, 150–151.

центрације свих снага у борби против Немаца који се повлаче и у циљу решавања унутрашњих тешкоћа Југословена путем уједињења југословенске краљевске владе и народноослободилачког покрета“. У Москви је договорено да политички утицај Москве и Лондона у Југославији буде подједнак.⁸ Тиме је најдиректније „отворен“ простор за нови споразум Тита и Шубашића.⁹ Али само два дана касније, 20. октобра 1944, било је јасно да је британска политика једнаког политичког утицаја у Југославији поражена. Победа у Београдској операцији представљала је заједнички тријумф Црвене армије и Народнослободилачког покрета у борби против фашизма. Тим чином партизански покрет је добио одлучујућу битку за Србију.¹⁰

*

Тито се у пролеће 1945. поново обрео у Москви. Том приликом потписао је 11. априла 1945. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између СССР-а и Југославије.¹¹ Наведени уговор је представљао темељ југословенске спољнополитичке оријентације. Почивао је на принципима које је афирмисала савезничка антифашистичка коалиција и био основа на којој су СССР и земље „народне демократије“ темељиле своју безбедност у послератној Европи. За самог Тита ослона на СССР био је начин да у будућности југословенски народи обезбеде „свој слободни развој“, а потписани уговор „основа мирног изграђивања наше будућности“ и остварење тежњи да југословенски народи „живе у тесном пријатељству са великим совјетским народом“.¹² Остала је непознаница о чему је све Тито разговарао са својим домаћинима.

Тито је у Москви добио почести које према протоколу припадају страним државницима. У његову и част југословенске владине делегације Стаљин је приредио ручак коме је присуствовао цео совјетски државни врх.¹³ Током боравка у Москви Ј. Б. Тита је примио и председник Президијума Врховног совјета СССР М. И. Калињин. Веома шкрти извори говоре да

⁸ The National Archives (TNA), PRO, Prem. 3, 512/9, A. Идн – О. Сарценту о постигнутом споразуму са Стаљином о заједничкој политици у Југославији од 11. октобра 1944; Коминике о совјетско-британским разговорима у Москви и заједничкој политици у Југославији од 23. октобра 1944; *Југославија и уједињени народи*, 428.

⁹ О Београдском споразуму потписаном 1. новембра 1944. видети: С. Нешовић, *Свет о нама*, том 3, 535–547; *Југославија и уједињени народи*, 435; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 605–606, 612, 614, 631, 643–644; Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 587, 611, 622–632, 649–651.

¹⁰ О томе више: Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд 1992.

¹¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 719–721.

¹² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956, Зборник докумената*, приредили Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борозан, И. В. Бухаркин..., Београд 2010, 15–23.

¹³ Ручку су присуствовали: Ј. В. Стаљин, В. М. Молотов, А. И. Микојан, Ј. П. Берија, Г. М. Маљенков, Ј. М. Каганович и други.

су током посете потврђени срдачни односи, исказана нада да ће потписани уговор допринети слому нацистичке Немачке и „послужити“ успостављању „чврстог мира и сигурности у Европи“. Истакнуто је да су „савез и пријатељство“ две земље потписивањем уговора задобили „нови израз“. Уговор је сматран доприносом јединству „слободољубивих народа“ и поузданом основом за даљи развој економских односа, културне сарадње, пријатељства, безбедности.¹⁴

О могућем садржају разговора које је Тито имао у Москви мало се шта могло наслутити и из информација којима су располагале западне дипломате у Београду и Москви. У Лондону је посета доживљена као јасно одређење Југославије да напусти „равнотежу“ успостављену кроз „политику компромиса“ и сврста се уз СССР. Британци су сматрали да посета има „војни и политички карактер“.¹⁵ Амбасадор САД у Москви Хариман је известио Вашингтон да је то Титова „прва посета овде као страног званичника“ и да отуда и за Москву она има функцију значајне „политичке демонстрације“ и својеврсног признања. Анализирајући постојеће околности Хариман је закључивао да крај рата напросто намеће потребу да се у оквиру „непосредних консултација између совјетских вођа и Тита“ размотри неколико хитних питања у вези са „Титовом спољном политиком“. Као могуће теме разговора Стаљина и Тита Хариман је на прво место стављао „врло битно питање“ аустријске Корушке. Претпостављао је да друга важна тема Титових разговора у Москви може бити везана за прилике у Јулијској крајини (Венеција Ђулија). Споразум Черчила и Стаљина из октобра 1944. све је мање прихватљив за Москву и тема о јужнословенској федерацији, коју би чинили Македонија, Бугарска, Југославија и Албанија, може бити једно од важних питања у разговорима Стаљина и Тита, закључивао је Хариман из анализе совјетске штампе. Британски амбасадор Стивенсон је крајем априла извештавао из Београда о Титовим утисцима да је посета Москви „врло добро протекла“. Амбасадор је посебан акценат стављао на речи Јосипа Броза да је природно да историјске везе Русије и Словена као и улога коју је одиграла Црвена армија пружају прилику Влади „да што снажније учврсти своје односе са СССР-ом“.¹⁶

Остаје, на крају, чињеница да је Тито по повратку из Москве на састанку Политбироа ЦК КПЈ од 23. априла 1945. био изразито оптимистички расположен. „Сјајно су нас примили. СССР ће нас помоћи у сваком погледу. Уговор је у СССР има(о) огроман одјек. Народ СССР воли Југослави-

¹⁴ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 722–725.

¹⁵ TNA, PRO, FO-371/48928, Телеграм Стивенсона – Форин офису од 4. априла 1945; TNA, PRO, CAB, 121/679, Телеграм В. Черчила – Орму Сарценту од 20. марта 1945.

¹⁶ TNA, PRO, CAB, 121/678, Телеграм амбасадора Стивенсона – Форин офису од 26. априла 1945.

ју“.¹⁷ Нешто касније, говорећи 10. јуна 1945. на ванредном заседању Председништва АВНОЈ-а, Тито је потписивање Уговора о узајамној помоћи, пријатељству и послератној сарадњи означио резултатом давнашњих тежњи „које су изражене у дуготрајној борби народа кроз 25 година“. Ненародне режиме је оптужио за покушаје да Југославију „што више изолују од правих пријатеља“ и означио да је влада ДФЈ својом „првом дужношћу“ сматрала потребу да осигура земљу од сличних „катастрофа“ које онемогућавају миран развитак и изградњу. Тито је посебно нагласио да то право југословенских народа стечено у рату, није наишло на разумевање Запада. Такво држање дојучерашњих савезника он је означио неправдом која се „дубоко усађује у душу наших народа и врло се тешко заборавља“.¹⁸

*

Крајем маја 1946. Тито се поново обрео у Москви. Био је то његово последње виђење са Ј. В. Стаљином.¹⁹ Сусрет се одиграо у специфичним околностима које је карактерисало привођење крају обнове земље и доношење Првог петогодишњег плана, јачање система административног руковођења привредом и појачан притисак Запада (процеси генералу Драгољубу Михаиловићу и надбискупу загребачком Алојзију Степинцу; заштравање Тршћанске кризе, расламсавање грађанског рата у Грчкој). Разговарало се о економским питањима, одобрењу совјетског зајма којим би се финансирала индустријализација земље, рудним богатствима и њиховој експлоатацији, формирању мешовитих југословенско-совјетских друштава. Дужна пажња је посвећена питању Трста и границе са Италијом. Стаљин се занимао за најбољи „модел“ решавања Тршћанског питања, док је Тито изражавао своју захвалност совјетској страни за подршку коју пружа у решавању тог проблема. Стаљина је занимао положај индустрије и стање на селу. Претресена су војна питања, посебно развој војне и авио-индустрије, као и бродоградње. Знатну пажњу Стаљин је посветио Албанији и односу који југословенски партијски врх има са КП Албаније. Распитивао се о Енвер Хоџи и југословенско-албанским границама. Истакао је да још није наступило време за стварањем федерације са Бугарском, са чиме је и Тито био сагласан. Стаљин је говорио и о потреби да се Словени уједине у јединствен фронт са Совјетским Савезом. По свему судећи једна од тема била је и формирање организације комунистичких партија која би била консултативног карактера. Део, само на први поглед, неформалних разговора вођен је и у Стаљиновој дачи у Подмосковљу. Присутни су забележили срдачност у односима,

¹⁷ ТНА, PRO, САВ, 121/678, Телеграм амбасадора Стивенсона од 13. априла 1945; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, 736–737.

¹⁸ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, I, Загреб 1959, 291–293.

¹⁹ РАГАСПИ, Ф. 558. Он. 11. Д. 397. Л. 108–110. Запис разговора генералисимуса Ј. В. Стаљина са маршалом Титом, 27. мај 1946.

сећали се живе дискусије, идејне сродности, погоршања односа између југословенских и бугарских руководилаца и друго.²⁰

У времену у коме је свет загазио у хладни рат, интеграција комунистичких партија и земаља у којима су оне биле на власти био је одговор на појаву Труманове доктрине и Маршаловог плана. У септембру 1947. Комунистичка партија Југославије била је један од оснивача Информационог бироа (Коминформа или Информбироа), замишљеног као саветодавно тело комунистичких партија СССР, источноевропских земаља, Француске и Италије, ради размене искустава и заједничког деловања.²¹ Неколико месеци по оснивању чланице Информбироа ушле су у сукоб са КП Југославије. На први поглед ситни спорови до којих је током година долазило (око природе југословенске револуције, критика изречених о понашању Црвене армије, „избегавања“ консултација око важних питања унутрашње и спољне политике, рада мешовитих друштава, односа према совјетским цивилним и војним стручњацима, сучељавања са албанским руководством, преговора са Бугарском око склапања балканске федерације, испољавања револуционарног идеализма, политике према селу и друго), ескалирали су у оптужбе КПЈ као „кулачке партије“ која води „антисовјетску политику“ и чије руководство представља „ситнобуржоаске националисте“. Ипак, основни разлози спора налазили су се у сфери спољне политике коју је Југославија водила без „консултација“ са Москвом и без „уклапања“ сопствених спољнополитичких потеза у оквиру политике коју је водила прва земља социјализма.²² Крајњу тачку разлаза означило је заседање Информбироа у Букурешту (јун 1948) и доношење Резолуције о стању у Комунистичкој партији Југославије.²³ Тог тренутка култ Јосифа Висаријоновича и СССР-а почео је да умире у Југославији. Отпочео је дугорочан сукоб. Током његовог трајања југословенски комунисти су исказали свој стаљинистички потенцијал. Стаљинисти у КПЈ истовремено су били извршиоци и жртве великог терора.

***

Политички, идеолошки, економски, војни, стратегијски интереси подстицали су помирење партијских руководства Совјетског Савеза и Југославије. Ти процеси постали су уочљиви одмах после смрти Јосифа Висарио-

²⁰ РАГАСПИ, Ф. 558. Он. 11. Д. 397. Л. 108–110. Запис разговора генералисимуса Ј. В. Стаљина са маршалом Титом, 27. мај 1946; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 106–116, 122–123.

²¹ Нова истраживања показују да је критика КПЈ била припремљена за оснивачки састанак Информационог бироа, али да је цео материјал повучен непосредно пре почетка скупа.

²² Л. Гибјански, *Совјетско-југословенски сукоб 1948: историографске верзије и нови архивски извори*, Југославија в хладној војни, Љубљана 2004, 27–48.

²³ Исто, 368–381.

новича Стаљина. Успостављање „подношљивих односа“ било је потребно и Совјетском Савезу и Југославији.²⁴

Унутрашња и међународна ситуација налагала је Совјетима да учине први корак ка зближењу. Отуда не чуди што је три месеца после Стаљинове смрти, у јулу 1953. године, на иницијативу Хрушчова и Микојана и уз отпоре дела партијског врха, Президијум ЦК КПСС у виду закључака наложио „нужност“ нормализације односа са Југославијом, што се за то у августу 1953. у Врховном совјету заложио Г. Маљенков, што је у фебруару и мају 1954. Президијум ЦК КПСС потврдио своје закључке и дао „море директива“ за „нужно“ побољшање односа. Том темом се од маја 1954. интензивно почело бавити Министарство спољних послова СССР-а, а средином 1954, посебним писмом, са плановима о помирењу и приближавању Југославије „лагеру“ упознате су владе земаља народне демократије.²⁵

Тајна преписка, за коју се одлучила Москва, значила је први корак у процесу који је водио новом сусрету на врху. Прва порука послата је југословенском партијском и државном руководству 22. јуна 1954, а одржавање новог сусрета на врху обелодањено међународној јавности 13. маја 1955. године.²⁶

Последњих дана маја и првих дана јуна (26. мај – 3. јун) 1955. године у Београду је дошло до новог сусрета делегација влада СССР-а и Југославије. Никита С. Хрушчов је у Београд стигао са јасним циљем да озваничи помирење на државној и партијској линији, удаљи Југославију од Запада и „врати“ је у лагер социјалистичких земаља.²⁷ У београдским разговорима југословенска страна је настојала да осигура равноправност, а Совјети да „минимизирају политичку штету коју је сукоб изазвао, исправе грешке свог претходника, задрже ауторитет велике силе и осигурају идеолошко вођство.

²⁴ А. Б. Едемски, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения 1953–1956 годах*, Москва 2008, 11–180; Ј. Пеликан, *Југославија и Источни блок 1953. године, Балкан после Другог светског рата*, Београд 1996, 98–116; Љ. Димић, *Југословенско-совјетски односи у 1954. години, Балкан после Другог светског рата*, 155–165; *Боффа*, н. д., 369–371; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-48; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-56.

²⁵ О томе више у: А. Б. Едемски, н. д., 152–288.

²⁶ О тајној преписци два руководства више: АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-48, Писмо ЦК КПСС и Н. С. Хрушчова од 22. јуна 1954; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-50, Писмо Извршног комитета ЦК СКЈ од 11. августа 1954; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-51, Писмо ЦК КПСС од 23. септембра 1954. АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-53; Писмо ЦК СКЈ од 16. новембра 1954; АЈ, ЦК СКЈ, II-13, Дискусија Ј. Б. Тита на V пленуму ЦК СКЈ од 26. новембра 1954; АЈ, ЦК СКЈ, III/64, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ од 13. маја 1955; *Борба*, 14. мај 1955; А. Б. Едемски, н. д., 289–434.

²⁷ О разговорима у Београду више: АЈ, КПП, I-3-а/101-4, Стенографске белешке о разговорима југословенске и совјетске делегације 27–28. мај и 2. јун 1955. у Београду; А. Б. Едемски, н. д., 435–469; Љ. Димић, *Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов: разговори у Београду 27. мај – 2. јун 1955*, Историјски гласник, 1–2, 1997, 35–67.

Отуда се о осетљивим питањима спољне политике разговарало толерантно, покаткад са благом иронијом, јасно али и у метафорама, прикривањем и потискивањем љутње, жељом да се постигне што виши степен сагласности или суздржано и пажљиво искаже неслагање. За обе стране важно је било отпочети разговор, успоставити дијалог.²⁸

Хрушчов је признавао да је „у почетку ватра, и то недостојна, отворена“ са совјетске стране „па смо ми дужни да први кажемо да се ватра прекине“. Именујући Берију и Абакумова основним генераторима политичког терора и узрочницима сукоба Хрушчов је свесно цео феномен стаљинизма сводио на персонална питања, без критичког понирања у суштину појава изобличавања политичког и државног система и разумевања процеса стагнације који су обузели совјетско друштво. Критика култа личности, у том тренутку, једва да се назирала. Совјетску политику Хрушчов је оцењивао као „добру и правилну“ са изузетком једне ствари – „а то је однос према вама“, што је требало најхитније поправити. Основне циљеве посете Хрушчов је дефинисао у последњим реченицама уводног излагања. Захтевао је постављање економских и културних односа „на једну ширу основу“, разматрање партијских (идеолошких) питања, „правилно схватање питања координације наших акција и пуне независности наше унутрашње политике“.²⁹

Посебну пажњу совјетска страна је посветила „стишавању“ и „попуштању затегнутости“ на спољнополитичком плану, контроли процеса разоружања, успостављању поверења међу државама независно од њиховог политичког система. На Далеком истоку подржавали су политику Кине, исказивали спремност за помирењем са Јапаном и унапређење односа са Индонезијом, Бурмом, Северном Корејом, Северним Вијетнамом, Турском, Сиријом, Ираном. Од европских тема Совјети су највећу пажњу посвећивали „немачком питању“. Истицано је да после ратификације Париских уговора и укључивања Западне Немачке у НАТО нема простора за преговоре о уједињењу Немачке. Као најзаоштреније Хрушчов је дефинисао односе са САД. Односе са социјалистичким земљама дефинисао је као „чврсте“ и „братске“, наглашавајући да СССР „не тражи више од тога“. Као једини изузетак навео је Мађарску.³⁰

Тито је сматрао да ка нормализацији односа са СССР-ом треба ићи поступно. Југословенско „повезивање са европским земљама“ за њега није

²⁸ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-56, Стенографске белешке конференције; АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Стенографске белешке о разговорима југословенске и совјетске делегације 27–28. мај и 2. јун 1955. у Београду

²⁹ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-56, Стенографске белешке конференције – уводни говор Н. С. Хрушчова, 2–6; АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Стенографске белешке о разговорима југословенске и совјетске делегације 27–28. мај и 2. јун 1955. у Београду.

³⁰ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-56, Стенографске белешке конференције – уводни говор Н. С. Хрушчова, 6–15.

значило „одступање од наших принципа“ нити спремност „да жртвујемо наше социјалистичке принципе, принципе марксизма-лењинизма“. Тито није желео да већ на почетку разговора противуречи Хрушчову па је ћутке прешао преко неких његових констатација остављајући те теме (односи између социјалистичких земаља) за други дан разговора.³¹

Југословенски комунисти су били мишљења да „Немачка треба да добије суверенитет“. Сасвим погрешним сматрали су настојање Запада да питање Немачке реши војним наоружавањем, милитаризацијом и укључивањем у Атлантски пакт.³² Код управо формираног Балканског пакта истицали су његове преваходно културне, економске и политичке садржаје. Тито се супротставио настојању Москве да „Балкански пакт престане да дејствује“. Настојао да Југославију и њену политику прикаже као стабилизујући фактор који омета турски експанзионизам на Балкану и у Азији, спречава разбијање арапске солидарности, одређује и утиче на политику коју пакт води.³³ Југословенски државни врх је сматрао да попуштањем напетости и мирољубивом политиком САД могу бити приморане на ликвидацију НАТО пакта.³⁴ Излагање Ј. Б. Тита показивало је приврженост политици „активне коезистенције“, непристајање на блоковску политику, одбацивање комунистичког догматизма, sazревање свести да социјализам има много лица.

Другог радног дана „отворено“ је осетљиво питање међусобних односа. Конфликт из 1948. године Тито није посматрао као издвојен инцидент. Сматрао је да је то кулминација неспоразума проистеклих из „погрешног третирања односа између социјалистичких земаља, нарочито између велике и мале земље“. Настојећи да избегне разговор о фазама и појединостима сукоба, он је у средиште своје анализе, као питање „апсолутно од пресудне важности“, ставио „однос између социјалистичких земаља“. „Ја мислим да је питање суверенитета и независности врло важно не само за нас овде, у овом делу света, него је оно уопште важно као пример за оне друге земље, нарочито за оне колонијалне, полуколонијалне и оне које су већ слободне“. На таквим размишљањима Тито је темељио за Совјете веома непријатан политички став „да није потребна нека нарочита веза, нека, шта ја знам, вештачка дисциплина која би везала државе и народе, а нарочито комунистичке партије заједно“. „Административним везама“, каквим је сматрао оне које повезују земље социјалистичког лагера, Ј. Б. Тито је супротстављао „идентичност циљева“. Сматрао је важним да се одреди „каквом циљу идемо“ и „наћи методе како доћи до тог циља“. То је исцрпљивало суштину односа између со-

³¹ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/1-56, Стенографске белешке конференције – излагање Ј. Б. Тита, 16–18.

³² Исто, 16–18, 26.

³³ Исто, 22–23.

³⁴ Исто, 26.

цијалистичких земаља за коју се Тито залагао. За њега је сукоб из 1948. године био „огroman морални ударац“ задат светском комунистичком покрету. На крају свог излагања Тито је оптимистички изјавио да је дошло време „да ми наше односе поставимо како треба. Имамо много додирних тачака. Имамо одговорност не само према нашим народима, већ и према радничкој класи читавог света и уопште према напредном човечанству“.³⁵

Титово излагање је испровоцирало дискусију у којој су отворена питања поделе интересних сфера на Балкану, Корушке, Трста, мешовитих друштава, концесија, дугова, негирања суверенитета малих држава, економских и политичких односа које је Југославија имала са Западом. Неслагања са југословенским ставовима била су бројна, али је цео разговор одисао толеранцијом. Пропагандне оптужбе, попут оних да „капиталисти цабе паре не дају“, подозривост према војној помоћи коју је Југославија примала са Запада, сумње у искреност југословенских комуниста, убеђење да су Тито и југословенски државни врх напустили учење Маркса и Лењина и друго, у обостраном разговору добиле су своје објашњење и разјашњење. У разговору је критички проговорено и о Ј. В. Стаљину. Разговоре вођене у Београду Хрушчов је сматрао најбољим одговором на оптужбе и провокације које су стизале са Запада, али и из кругова политичких опонената у Москви. „Видите, каквим смо ми резултатима дошли. Шта нам сад треба? Ја сматрам да смо се у основи договорили“. Тито је, такође, сматрао да је у разговорима било „много новог“. У име тог „новог“ Тито и Хрушчов су потписали Београдску декларацију. Утврђивање политичких односа и принципа међународне сарадње Југославије и СССР-а – недељивост мира на коме може да почива колективна безбедност, поштовање суверености, независности, интегритета и равноправности међу државама, признавање и развијање мирољубиве коегзистенције без обзира на идеолошке разлике и друштвено уређење, подржавање начела узајамног поштовања и немешања у унутрашње ствари других земаља, унапређење економске сарадње, уклањање свих облика пропаганде и дезинформација и стварање климе обостраног поверења, осуда сваке агресије и насилног наметања политичке и економске доминације – значило је успостављање нових односа између социјалистичких земаља.

*

У лето 1956. године дошло је у Москви до новог совјетско-југословенског сусрета на врху. Њега је, уз остало, омогућила и позитивна оцена разговора у Београду поднета јула 1955. на Пленуму ЦК КПСС и посета потпредседника владе СССР А. И Микојана Београду.³⁶ Процес помирења и

³⁵ Исто, 62–73.

³⁶ РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 199. Л. 44–48, Говор Н. С. Хрушчова на Пленуму ЦК КПСС о југословенско-совјетским преговорима, 9. јул 1955; РГАНИ, Ф. 52. Он. 1.

зближења, започет у Београду, имао је конкретне резултате на политичком, економском и културном пољу.³⁷ То је повећавало амбиције и подстицало очекивања обе стране.³⁸

Приликом посете Совјетском Савезу дошло је до четири званична сусрета југословенске и совјетске делегације. Разговарало се о заједничким економским и политичким односима, европској безбедности, распаду колонијалних царстава, променама у земљама Далеког и Блиског истока, економској помоћи неразвијеним подручјима, политици разоружања, борби за мир у свету.³⁹ Око већине питања постојала је сагласност.

Јосип Броз Тито је за Балкански пакт истицао да у постојећим околностима има искључиво „економско значење“, а Н. С. Хрушчов да ће, изгубивши смисао, „у своје време“ престати да постоји. О америчкој помоћи Југославији Тито је говорио да му се „не свиђа“, да се стално смањује што ремети „све наше планове“, а Хрушчов истицао да капиталисти ништа не дају као поклон. Тито је оцењивао да војна техника добијена из САД није високог квалитета и да без добијених резервних делова њено прихватање у већој мери представља „не наоружање већ разоружање“, са чиме се и Хрушчов слагао. Посебно место у разговорима припало је „немачком питању“ за које је Хрушчов тврдио да представља питање на коме империјалисти настоје да започну рат са СССР-ом и целим социјалистичким „лагером“, али око кога Москва неће чинити уступке Западу. Размотрене су прилике у Пољској, односи са Француском, питање Алжира, тема разоружања. У много чему погледи су били јединствени.⁴⁰ Обе стране су се трудиле да прецизно и темељно информишу своје саговорнике, одреде сопствену политичку позицију,

---

Д. 202. Л. 1–7. Подлинник, Закључна реч Н. С. Хрушчова на Пленуму ЦК КПСС, 12. јул 1955; АЈ, КПП, I-3-а/101-8, Забелешка о боравку А. И. Микојана, Подпредседника владе СССР у Београду, 17. септембар – 5. октобар 1955.

³⁷ АЈ, КПП, I-2/7-1, *Хронологија југословенско-совјетских односа 1953–1956*; А. Б. Едемски, *н. д.*, 470–530.

³⁸ АЈ, ЦК СКЈ, II/5, Писмо од 13. јула 1956; В. Мићуновић, *Московске године 1956–1958*, Београд 1984, 89; АЈ, КПП, I-2/7-1, Забелешка о разговорима у Кремљу 5. и 9. јуна 1956; АЈ, ЦК СКЈ, II/4 Стенографске белешке VI пленума ЦК СКЈ од 13. до 14. марта 1956; АЈ, ЦК СКЈ, III/66, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ одржане на Брионима 2. априла 1956; Ђ. Борозан, *Посредник мира између Гвозених завеса*, Војноисторијски гласник, 1/1997, 93–115. и 2–3/1997, 133–174.

³⁹ РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 954. Л. 3–31, Протоколарни записи преговора између совјетске и југословенске делегације, 5. јун 1956; РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 954. Л. 33–50. Подлинник, Протоколарни записи преговора између совјетске и југословенске делегације, 9. јун 1956; РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 954. Л. 50–70. Протоколарни записи преговора између совјетске и југословенске делегације, 18. јун 1956; РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 954. Л. 71–75, Протоколарни записи преговора између совјетске и југословенске делегације, 20. јун 1956; АЈ, КПП, I-2/7-1, Забелешка о разговорима у Кремљу 5. и 9. јуна 1956.

⁴⁰ Исто.

разјасне извесна несугласице. Југословенима је било важно да објасне своју политику према земљама „лагера“, а совјетима да „побољшају“ односе Југославије са другим социјалистичким земљама. Развој билатералних односа, после потписивања Београдске декларације, означен је као веома успешан.⁴¹

Тито је отворено говорио да не воли реч „лагер“ и да је сарадња унутар њега „сувише уска“. Насупрот томе залагао се за све облике сарадње које воде јединственом циљу, али не и за политику која би унификовала и поништавала различите путеве у изградњи социјализма. Особену позицију Југославије у односу на земље „лагера“ Тито је објашњавао постојањем аутентичне револуције. За њега и југословенски партијски врх постојање јединствене међународне политичке организације (центра), која би окупљала комунистичке партије са централизованим руководством, није било целесходно. Бити ван „лагера“ за југословенске комунисте није значило бити ван социјалистичких снага у свету. За Совјете је опет реч „лагер“ демонстрирала јединство социјалистичких земаља, јединство „циља“ за који се залажу и постојање „једне линије“ према империјалистима. Совјетско руководство није било спремно да напусти праксу усаглашавања деловања комунистичких партија. По њиховом мишљењу то би био „корак уназад“ и водило би поразу комунистичког покрета.⁴²

Несумњиво да су погледи обеју страна о важним питањима на којима је требало темељити сарадњу, јуна 1956, делом били сагласни, а делом различити. То међутим није сметало да у преговорима које су водили у Москви постигну компромис и потпишу Московску декларацију. У име принципа марксизма-лењинизма преговарачи су се обавезали да „наставе контакте“, „унапређују везе“, „учвршћују пријатељство“, „размеђују искуство“, „развијају сарадњу“ на „пуној добровољности и равноправности, на пријатељској критици и на другарском карактеру размене мишљења о спорним питањима“. Московска декларација је искључивала сваку могућност постојања тежње „за наметањем свог мишљења у одређивању путева и форми социјалистичког развитака“.⁴³

*

Септембарски сусрети Тита и Хрушчова 1956. године одржани су у атмосфери заостравања кризе у Мађарској.⁴⁴ Посете Хрушчова Југославији и Тита Совјетском Савезу (Криму) означене су као приватне и имале су

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ АЈ, КПП, I-2/7-1, Текст Московске декларације.

⁴⁴ А. Б. Едемски, н. д., 531–593; Љ. Димић, *Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956*, Токови историје, 1–4, 1998, 23–59; Љ. Димић, *Југословенско-совјетски односи 1953–1956: зближење, помирење, разочарење, Југословенско-совјетски сукоб 1948. године*, Београд 1999, 326–339.

форму годишњих одмора. Позиције саговорника нису биле битније померене. Промењена је била политичка атмосфера у којој су вођени разговори, али не и упоришни ставови две стране. На интимној вечери одржаној 20. септембра 1956. Хрушчов је изразио задовољство развојем међусобних односа, али и истакао жељу „да идемо даље, још брже“. Надао се да ће зближење једнога дана „бити потпуно“, па је у име тога исказивао спремност за разговор о свим отвореним питањима. Јединство лагера сматрао је темељом „борбене способности социјалистичких земаља“, а исправљање Стаљинових грешака означавао предусловом његовог јачања. Упозоравао је на то да Запад користи нејединство између СССР и СФРЈ и стога сматрао неопходним „да и у том питању затворимо маказе“. Био је убеђен да прихватајући Југославију „онакву каква је“ Запад настоји да преко „истицања“ њеног примера „изазове дезинтеграцију Истока“. Хрушчов је наглашавао да две земље и две партије „морају“ имати истоветне погледе на „лагер“. Оно што је остварено, по његовим речима, многоме је превазилазило сва очекивања. „Али кад човек постигне доста, он тражи још више, тражи све, тако и он сада тражи све, а не види ништа рђаво у томе што тражи, јер то је на корист социјализма“.⁴⁵ Очекивања су била велика, а постигнути резултати скромни.

*

Четврти сусрет Тита и Хрушчова у 1956. години изнудили су бурни догађаји у Мађарској. Брз распад државног апарата, расуло структуре Партије мађарских трудбеника, немоћ институција мађарског друштва, породили су квалитативно нову ситуацију о којој је ваљало „разменити мишљење“.⁴⁶ Сусрету Тита и Хрушчова давала је тон чињеница да је совјетска страна већ донела одлуку о војној интервенцији у Мађарској. Разговори на Бриони-ма су отуда више били прилика да Совјети југословенском политичком врху саопште одлуку Президијума ЦК КПСС, а решавање „мађарског питања“ представе јавности на Западу као „заједничка ствар“ совјетског и југословенског политичког врха.⁴⁷

Совјетска страна је догађаје у Мађарској вредновала као „контрареволуцију“, која прети уништењу основних тековина социјализма. Таква оцена догађаја повлачила је примену радикалних мера. Част Совјетског Савеза као државе, идеолошка суштина комунистичког интернационализма, страх да ће „капиталисти“ доћи на границе СССР-а, потреба да се пред Западом

⁴⁵ АЈ, ЦК СКЈ, IX, I-119/I-73, Забелешка о разговорима друга Тита у част Хрушчова, 20. септембар 1956.

⁴⁶ АЈ, ЦК СКЈ, II/15. Писма од 5, 7, 8. новембра, 3. и 29. децембра 1956, 10. јануара и 1. фебруара 1957.

⁴⁷ АЈ, ЦК СКЈ, II/15, Тајна преписка Хрушчов – Тито; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/II – 75; *Как решилас „Вопроси Венгрији“*, Историческиј архив, бр. 2, 1996, 88–104 и бр. 3, 1996, 87–94; *Мемуари Н.С. Хрушчова*, Вопросы истории, 1992, бр. 11–12, 83–84; В. Мићуновић, н. д., 156–165.

демонстрира одлучност, умире критичари новог партијског курса, обеснаже критике које су стизале из Кине, задовољи војни чинилац, нису Хрушчову дали много маневарског простора за „попуштање“ и терали су га на „војну интервенцију“.⁴⁸ Два руководства су се највише разликовала у погледима на узроке догађаја у Мађарској, мање у оцени постојећег стања. Хрушчов је кривце тражио на Западу, „реакцији“, Нађу. Није исказивао спремност за суочавање са суштином појаве – стаљинистичким наслеђем Партије мађарских трудбеника. Насталу ситуацију Тито је тумачио искључиво као последицу стаљинистичке прошлости Мађарске. У своме излагању, са осећајем за потребну нијансу, рекао је да догађаји у Мађарској скрећу „удесно, у контрареволуцију“. Тиме је био само одређен могућ правац развоја догађаја. Титов закључак садржао је извесну суздржаност: „Мора се интервенирати, ако је у Мађарској контрареволуција“. Тито је сматрао да се са благовременим предузимањем онога „што се морало“ могао избећи „овакав развитак и ово што је дошло“.⁴⁹

Јосип Броз Тито је у већој мери него Хрушчов сматрао да војна интервенција мора бити праћена одлучном политичком акцијом. Био је убеђен да се „не би требало искључиво ослонити на оружје совјетске армије“. Такво решење је оцењивао као „лоше“ и предлагао да се поведе „нека политичка припрема“ и тако „спаси што се спасти може“. Заложил се за формирање револуционарне народне владе, обједињавање снага које стоје на позицијама „даље изградње социјализма“, предложио Јаноша Кадара за могућег премијера Мађарске, истакао потребу за увођењем новог, некомпромитованог партијског кадра у политички живот. Сматрао је да новоформирана влада мора оштро да осуди политику М. Ракошија и Е. Гереа, дистанцира се од прошлости коју они симболизују, стане у одбрану основних тековина социјализма, избори се за демократске и равноправне односе са земљама социјалистичког лагера, „отвори“ перспективу за што скорије повлачење совјетских трупа. Хрушчову је, несумњиво, одговарало да примедбама и сугестијама југословенски политички врх буде укључен у „решавање“ мађарског питања. Постојала је спремност да део сугестија Тита буде прихваћен. Тим малим и безначајним уступцима персоналне природе, дефинитивно, веровало се у Москви, од немог посматрача и сведока Југославија је претворена у саучесника догађаја у Будимпешти.⁵⁰

Разговоре на Брионима Хрушчов је доживео као велики успех совјетске политике. Чинило му се да је мађарска криза решена тако што је Мађарска задржана у лагеру, а Југославија приморана да у њега уђе. Показало се, међутим, да историја није кренула тим смером. Оштра преписка два руко-

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

водстава у чијем су средишту била различита тумачења догађаја у Будимпешти назначила је јануара 1957. нови сукоб.⁵¹ Општу стагнацију у односима две државе и две партије додатно су наредних месеци и година продубили: одбијање представника СКЈ да на Саветовању у Москви потпишу Декларацију дванаест комунистичких и радничких партија (новембар 1957)⁵²; појачана идеолошка пропаганда⁵³; совјетска критика Нацрта програма СКЈ, одбијање да делегација КПСС присуствује VII конгресу СКЈ и саопштења Тита и А. Ранковића изнета на самом конгресу⁵⁴ и друго. Отпочео је нови дугогодишњи сукоб.

*

Ставови за које се Југославија заложила на Конференцији шефова држава и влада неангажованих земаља (септембар 1961) најдиректније су утицали на оживљавање дуго година „замрзнутих“ односа са СССР-ом.⁵⁵ У пролеће 1962. совјетски државни и партијски врх је изнова размотрио своју политику према Југославији. С обзиром на унутрашње проблеме са којима се Југославија у том тренутку суочавала⁵⁶ совјетска страна је желела да утврди „до које је границе“ у сарадњи „Југославија била спремна да иде“. Од важности је био и сукоб који је Москва имала са Кином и Албанијом, што је обавезивало да у већој мери води рачуна о Југославији. У таквим околностима дошло је до посете Громика (април 1962), а затим и Брежњева (септембар/октобар 1962) Југославији.

⁵¹ АЈ, ЦК СКЈ, II/15, Тајна преписка Хрушчов – Тито; АЈ, ЦК СКЈ, III/67; АЈ ЦК СКЈ, IX, 75-I-35; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 75-I-75; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 75-I-77.

⁵² АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-146, Општи преглед билатералних односа СКЈ и КПСС; В. Мићуновић, *н. д.*, 365–377; Д. Богетић, *Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције*, Историја 20. века, 2, 2004, 123–124.

⁵³ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-146, Општи преглед билатералних односа СКЈ и КПСС; Д. Богетић, *н. д.*, 124–126; А. Вестад, *Глобални хладни рат*, Београд 2008; В. Мићуновић, *н. д.*, 378–420.

⁵⁴ Дипломатски архив Министарства иностраних послова Републике Србије (ДА МСП РС), 1958, строго пов., ф-2, 130. Депеша министра иностраних послова Коче Поповића свим амбасадорима и посланицима, 18. април 1958; АЈ ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-146, Општи преглед билатералних односа СКЈ и КПСС; АЈ ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-118, Писмо генералног секретара ЦК СКЈ Јосипа Броза Тита првом секретару ЦК КПСС Никити Сергејевичу Хрушчову, 12. април 1958; В. Мићуновић, *Московске године 1956–1958*, 430–431; АЈ ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-121, Чланак Федосејева, Помјелова и Чеперкова, *О Нацрту програма СКЈ*; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела*, књ. XIII, Београд 1980, 149–176; В. Мићуновић, *н. д.*, 425–433; Д. Богетић, *н. д.*, 123–154; *Борба*, 24. април 1958, Реферат Александра Ранковића на Седмом конгресу СКЈ; Д. Богетић, *н. д.*, 128–132.

⁵⁵ О томе више у: Д. Богетић – Љ. Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961, Прилог историји Трећег света*, Београд 2013.

⁵⁶ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001, 367–370.

Посета Громика Југославији и разговори које је имао са Јосипом Брозом Титом и Едвардом Кардељем најдиректније су утицали на „кристилизацију“ и дугорочно дефинисање југословенске политике према СССР-у. Београд није био спреман да мења општи оквир своје спољне политике. На идеолошкој равни, насупротив ставу Громика да треба уклонити неслагања и сарађивати на принципима марксизма-лењинизма, Тито и Кардељ су били мишљења да разлике објективно постоје и да су природне. Сумирајући целокупну политику према Совјетском Савезу југословенски државни врх је априла 1962. био мишљења да Совјетима „треба пружити отпор“ тамо где се ради о суштинској „садржини наше политике“, то јест тамо где би се прихватањем неке совјетске тежње нанела штета сопственом политичком интересу, посебно у Трећем свету.⁵⁷

Посета Леонида Брежњева Југославији (24. септембар – 4. октобар 1962) дефинитивно је означила нову етапу у односима Југославије и Совјетског Савеза. Суштина постигнутог огледала се у ставу да се односи морају продубљавати на реалној основи, постепено и без илузија. У своме излагању Л. Брежњев је говорио о отпочињању „изградње комунизма“ у Совјетском Савезу, мобилизацији маса на задацима XXII конгреса КПСС, мерама предузетим у области пољопривреде и индустрије, резултатима седмогодишњег плана, отклањању проблема који су оптерећивали социјалистичко друштво. Коментаришући међународну ситуацију Брежњев је посебан акценат ставио на улогу СССР-а у борби за мир у свету. Говорио је о политици разоружања, атомским пробама, испитивању космоса. Јосип Броз Тито је укратко говорио о унутрашњем развоју Југославије, тешкоћама које прате напуштање модела планске привреде, успореном темпу развоја земље, јачању социјалистичког сектора у пољопривреди, политици према селу, спољној трговини и економској размени, кредитима, СЕВ-у. У разговору са Брежњевом Тито се zaloжио за свестрано продубљивање односа две земље „на реалистичкој основи, постепено и без илузија које би им могле штетити“. Сматрао је важним да се односи у сфери трговине и економије развијају на бази „узајамног интереса“. Тито је, знајући за примедбе совјетске стране, посебно истакао да неангажоване земље „играју важну улогу и то не на штету већ на корист Совјетског Савеза“. Одбацио је примедбе да Југославија у Трећем свету подрива углед СССР-а. Напоменуо је Брежњеву да Совјети морају знати „где су наша осећања“, независно од тога што Југославија не припада ниједном блоку. Истичући да је у претходним годинама Југославија стекла „углед, поверење и позицију коју други немају или је не могу стећи“, Тито је директно алудирао на корист коју од тога може имати и Москва. Југословенску политику неангажованости треба схватати као полити-

⁵⁷ АЈ, КПР, 1-3-а/101-33, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са министром иностраних послова СССР-а А. Громиком од 17. априла 1962; Забелешка о разговору Е. Кардеља са А. Громиком од 19. априла 1962.

ку која је „у интересу општег заједничког циља“ (а то је социјализам) и „мира у свету“ и Југославија „тако више користи, него кад бисмо били са Вама“, јер би у том случају „сви губили“, упозорио је Тито. Порука је била јасна – „Ви морате водити рачуна о нама и да нас сматрате својим пријатељима“.⁵⁸

*

Почетком децембра 1962, после година сукоба и „разногласја“, југословенско државно руководство предвођено Јосипом Брозом Титом поново се обрело у Москви.⁵⁹ Посету је омогућила чињеница да су се југословенско-совјетски односи већ дуже време развијали „по узлазној линији“.⁶⁰ Околности у којима је до сусрета дошло омогућиле су да се „обави најшира политичка размена гледишта о крупним питањима од интереса за међународне односе и за односе између двеју социјалистичких земаља“. Све је то резултирало сазнањима која су дугорочно доприносила побољшању међусобних односа.⁶¹ Када су у питању теме везане за развој и прилике у међународном радничком покрету југословенски државни врх је стекао неподељени утисак да се Совјетски Савез после Стаљинове смрти, свестан своје одговорности, определио за трајан мир, решавање међународних спорова мирним путем, елиминисање рата из међународних односа, мирну изградњу комунистичког друштва. Несумњива војна сила и нуклеарни потенцијали којом је СССР располагао нису више били предмет авантуристичких спекулација о новом светском рату у коме би био оборен капитализам. Закључак југословенске стране је био да прва земља социјализма више не заснива своју унутрашњу ни спољну оријентацију на елементу „силе“. За југословенски државни врх је било охрабрујуће сазнање да се совјетско руководство „одлучно супротставља догматичним струјама“ и да догматизам сматра „главном сметњом за спровођење мирољубивог курса социјалистичких снага“. Успостављању поверења најдиректније је допринио јасан став совјетске стране о социјалистичком карактеру Југославије, марксистичко-ленинистичкој оријентацији СКЈ, различитим праксама у развијању социјализма, разликама у гледиштима које треба превазилазити дијалогом.⁶²

⁵⁸ О сусрету више: АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Забелешке о разговорима југословенске и совјетске делегације 24. септембар – 4. октобар 1962; АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Заједничко саопштење о званичној посети Председника Президијума Врховног совјета СССР Л. Брежњева ФНРЈ.

⁵⁹ РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 595. Л. 1–20.

⁶⁰ Осим Громика и Брежњева који су посетили Југославију, у Совјетском Савезу је у лето 1962. боравила југословенска парламентарна делегација коју је предводио Петар Стамболић и економски преговарачки тим на чијем је челу био Мијалко Тодоровић.

⁶¹ АЈ, КПР, I-2/16-1, Информација о посети генералног секретара СКЈ и председника ФНРЈ Ј. Б. Тита СССР-у децембра 1962.

⁶² Исто.

У разговору са Хрушчовом Тито је отворено и самокритички говорио о кризи југословенског социјализма, нужним променама у структури државне управе, новом административном уређењу Југославије, кадровској политици, животном стандарду, проблемима у спољној трговини, грешкама у планирању.⁶³ Наступ Тита пружио је прилику Хрушчову да изнесе ставове совјетског руководства о Југославији. Хрушчов је замерао југословенској страни што се понекад руководи „тактичким интересима“, а занемарује „принципе“ којих се придржавају земље социјализма. Сматрао је да југословенска политика неангажованости истоветна са финском политиком неутралности. Означавао је „правилним“ јачање руководеће улоге СКЈ у друштву. Доскорашњу југословенску праксу одбацавања планирања сматрао је погрешном и штетном. Под утицајем критике „ви Југословени са исправљате“, биле су речи којима је Хрушчов настојао да потенцира значај совјетске критике југословенске праксе. Хрушчов је отворено признавао да је Совјетима сметала навика југословенског руководства да своје искуство проглашава за некакав „други пут“, „југословенски пут“ у изградњи социјализма. То је означавао претензијом југословенског вођства на неку „идеолошку хегемонију“ у међународном радничком покрету, за шта, по њему, није било никаквог основа. Покушавао је да Титу предочи да „империјалисти“ улогу Југославије вреднују у оној мери у којој она доприноси разбијању „лагера“ социјалистичких земаља. Указујући на разлике између односа у Варшавском пакту и „лагеру“ Хрушчов није искључивао могућност да Југославија приступи „лагеру“, а да задржи своје место у кругу неангажованих земаља.⁶⁴

Хрушчов и Тито су разговарали и о бројним билатералним питањима – инвестицијама, производној кооперацији, перспективама трговинског промета, научно-техничкој сарадњи, војној сарадњи, предаји докумената који говоре о историји КПЈ. Закључак до кога је дошла југословенска страна био је да се у даљој сарадњи са Совјетским Савезом и „лагером“ социјалистичких земаља пред југословенску политику „не поставља никакво питање мењања курса или враћања у `лагер`, заокрета и слично“, јер се Југославија и раније залагала за „принципијелне социјалистичке односе и конструктивну међународну сарадњу“. Југословенски државни врх је, такође, сматрао да „значај наше социјалистичке праксе расте“. Већ такви ставови суштински су значили важан заокрет на спољнополитичком плану.⁶⁵

⁶³ РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 595. Л. 1–20.

⁶⁴ РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 595. Л. 1–20; АЈ, КПР, I-2/16-1, Информација о посети генералног секретара СКЈ и председника ФНРЈ Ј. Б. Тита СССР-у децембра 1962.

⁶⁵ Исто.

*

До новог сусрета на врху Југославије и Совјетског Савеза дошло је у другој половини августа 1963. године.⁶⁶ „Проблеми са Кинезима“, који су оптерећивали спољну и унутрашњу позицију совјетског руководства, умногоме су одредили садржаје разговора Хрушчова и Тита. Том приликом унутрашње прилике у СССР-у Хрушчов је оценио као „блиставе“. при чему је посебно истакао да је у претходним годинама промењен изглед совјетских градова, отпочела већа улагања у село, начињен искорак у сфери индустрије, остварен развој економије, већа пажња посвећена хемијској индустрији и металургији. Критички је говорио о проблемима исхране, ценама, производњи роба широке потрошње. Хрушчов се, такође, осврнуо на идејне појаве у сфери књижевности и уметности. Потврђујући да у развоју социјализма нема шема и шаблона он је истакао да Совјетски Савез не признаје децентрализовану економију, али да у радничким саветима који чине суштину југословенског самоуправљања постоји „здрово зрно“ и демократски облик управљања.⁶⁷

За Тита је било од важности да су југословенски комунисти смогли снаге да у претходном периоду критички размотре улогу СКЈ у друштву. Подједнако као и његов саговорник и Тито је идеализовао економски развитак своје земље. Захваљујући мобилизацији СКЈ, која је остала „централизована и дејствује централизовано“, осигуран је брз развој индустрије и сеоске привреде, истакао је Тито. У отвореној размени мишљења било је речи о експлоатацији сировина, стимулисању радника, националном дохотку, платама, инвестицијама.⁶⁸

Веома добром Хрушчов је оцењивао и међународну позицију Совјетског Савеза. Назначио је везу између снаге совјетске војне силе и значајне стабилне и све јаче економије. Говорио је и о кризним жариштима у свету – берлинској и карипској кризи. Веома отворено је изнео своје мишљење о лидерима Трећег света – С. Туреу, М. Кеити, А. Г. Насеру, А. Бен Бели. Хрушчов је говорио о политици Кине коју је оцењивао као „неразумну“, настојањима Мао Це Тунга да део земаља Африке и Азије увуче у своју орбиту, односима са комунистичким партијама маоистичког типа које су под утицајем КП Кине.⁶⁹ Јосип Броз Тито је са пажњом слушао излагање саговорника. Попут Хрушчова и он је билатералне односе Југославије и Совјетског Савеза дефинисао као „добре“, сваким даном „све боље“. И Тито и

⁶⁶ АЈ, КПР, 1-3-а/101-51, Разговор Н. С Хрушчова и председника Тита са руководством Македоније, 22. август 1963; РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 544. Л. 104–109. Реч Н. С. Хрушчова на ручку у граду Загребу 1. септембар 1963.

⁶⁷ РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 544. Л. 5–36, Записник разговора Н. С. Хрушчова и Ј. Б. Тита од 26. августа 1963.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто.

Хрушчов су делили мишљење да има мало питања „по партијској линији“ око којих постоје корените разлике, али и да ће све то бити разјашњено у кратком времену. Спољнополитичку позицију Југославије Тито је сматрао стабилном. Од европских земаља једино је односе са Шпанијом и Албанијом оцењивао као лоше. За односе са Француском напоменуо је да су бољи него раније, а за везе са Западном Немачком да их нема на дипломатском плану али да су видне у сфери економије. Односе са Трећим светом Тито је дефинисао као складне. Посебно је нагласио да се у земљама Трећег света Југославија не бави политичким мешетарењем већ настоји да пружи помоћ и својим примером их упуту ка „прогресивном развоју“.⁷⁰

*

Последњи сусрет Хрушчова и Тита, до кога је дошло у Москви 8. јуна 1964, није био обична годишња размена мишљења на највишем нивоу. „Консултације“ на којима су размењене информације „осетљивог“ карактера, изнете прецизне анализе, вредновани карактери и способности политичких лидера Трећег света, дефинисане политичке намере и начини да оне буду остварене, исказан висок степен сагласности – садржале су све елементе за вођење заједничке политике. Био је то резултат убрзаног приближавања Југославије и Совјетског Савеза, започетог 1962. године. Теме су биле исте као и приликом претходних сусрета, а дијалог много садржајнији и богатији. Хрушчов и Тито су разговарали о Гамалу Абделу Насеру и политици Египта, бројним међународним кризама и питањима која су потресала свет, политичким менталитетима, економској и војној помоћи земљама Трећег света, Кини и њеној политици, отпору које је совјетском типу социјализма почела да пружа Румунија, стању у Јужној Америци. Наглас се размишљало о социјализму који више није представљао снагу већ „моду“ времена, новонасталим државама и њиховим потребама, облицима сарадње међу социјалистичким земљама, идеолошком застрањивању, начинима борбе за социјализам.⁷¹

Неколико питања, по мишљењу Хрушчова, изазивала су несугласице између два партијска и државна руководства. Прво се тичало југословенског „демонстрирања“ сопствене ванблоковске политике. Совјетска страна се према том питању критички односила, али истовремено и изражавала наду да ће и по том питању ускоро две државе имати јединствено гледиште. Друга замерка совјетске стране тичала се ставова, видљивих у југословенској штампи, да ФНРЈ истрајава да „на свом посебном курсу изграђује социјализам“. На истом трагу су биле и оптужбе да румунско руководство,

⁷⁰ Исто.

⁷¹ РГАНИ, Ф. 52. Он. 1. Д. 595. Л. 85–134, Запис разговора првог секретара ЦК КПСС и председавајућег Савета министара СССР Н. С. Хрушчова са генералним секретаром СКЈ и председником СФРЈ Ј. Б. Титом, 8. јун 1964.

које пример Југославије сматра својим идеалом, у све већој мери улази у сукоб са СССР-ом и земљама „лагера“. Такво понашање Хрушчов је сматрао последицом слабљења напетости између војних блокова и непостојањем непосредне опасности од рата. Тито се саглашавао са политиком Совјетског Савеза и трудио да убеди Хрушчова да југословенска страна није дала никаквог повода за такво понашање Румуније. Разлог за промену понашања румунског руководства Тито је видео у утицају који врши Кина.⁷²

Тон разговорима у Москви давао је Хрушчов. Он је одређивао основне теме, сугестивно наметао сопствено мишљење и совјетске ставове, давао објашњења, нудио решења, обасипао југословенске саговорнике информацијама поверљивог карактера, предњачио у „отворености“, био доминантан. Хрушчов је наступао час са државних, час са партијских и идеолошких позиција. Његово излагање садржало је мноштво личних и партијских ставова, вредносних судова, оцена. Тито је, углавном, пажљиво слушао саговорника. Насупрот агилном Хрушчову налазио се уздржани Тито. Која је страна остварила своје циљеве и добила више током московског сусрета на врху?

Проф. др Љубодраг Димић

---

⁷² Исто.

**Подготовлено при финансовой поддержке
Федеральной целевой программы
«Культура России (2012–2018 годы)»**

В настоящем сборнике публикуются документы, раскрывающие развитие советско-югославских отношений на протяжении 18 лет, начиная с мая 1946 г. и кончая июнем 1964 года. Публикуемые документы освещают процесс преодоления советско-югославского конфликта 1948 года, дальнейшее, поэтапное, развитие непростых советско-югославских отношений, как в аспекте государственных, так и межпартийных отношений через призму встреч и переговоров на высшем уровне руководителей СССР и Югославии.

Сборник содержит документы из фондов двух архивов: Российского государственного архива новейшей истории (РГАНИ) и Архива Югославии, состоит из двух частей. В первой части сборника содержатся в основном стенограммы встреч и переговоров на высшем уровне, возглавляемые И.В. Сталиным, Н.С. Хрущевым и И.Б. Тито, ярко и эмоционально передающие атмосферу этих встреч. Документы свидетельствуют о том, насколько трудным был ход переговорного процесса в нормализации двухсторонних отношений. Во второй части сборника, приложения*, публикуются недавно рассекреченные 66 постановлений Президиума ЦК КПСС непосредственно касающиеся взаимоотношений Советского Союза и Югославии, раскрывающие полный пересмотр политики советского руководства в отношении Югославии, начиная с 1953 года. Значительная часть документов публикуется впервые.

Сборник подготовлен совместно Российским государственным архивом новейшей истории и Архива Югославии. Сборник рассчитан на специалистов, а также широкий круг читателей, интересующихся новейшей политической историей.

Общественный фонд «Международный фонд «Демократия» (Фонд Александра Н. Яковлева)», 2013
Российский государственный архив новейшей истории, 2013
Архив Югославии, 2013
Величанская Л.А., Джалилов Т.А., Димич Л., Кишкина-Иваненко М.Ф., Стыкалин А.С., составление, подготовка текста, научно-справочный аппарат, 2013
Стыкалин А.С., комментарии, 2013
Гибианский Л.Я., Димич Л., предисловия, 2013

* *Напомена*: Прилози о којима је реч, а који су други део московског издања књиге, у српском издању биће објављени у посебној публикацији.

ПРЕДИСЛОВИЕ

С конца Второй мировой войны, когда в Югославии утвердилось коммунистическое правление, и до начала 1990-х годов, когда произошел распад и СССР, и югославского государства, советско-югославские отношения занимали весьма важное место в политике каждого из обоих государств. Однако наибольшее значение, причем не только для самих этих стран, но и для ситуации на мировой арене, отношения между Советским Союзом и руководимой коммунистами Югославией имели в первые три с половиной десятилетия, до 1980 г.

На протяжении всего указанного времени, основная часть которого и охватывается публикацией документов, начинаемой данным томом, ключевую роль в определении характера советско-югославских отношений и их практического развития играли те, кто стоял тогда во главе СССР и Югославии. В течение трех с половиной десятилетий, о которых идет речь, во главе Советского Союза находились сначала И.В. Сталин (до 1953 г.), затем, после краткого промежутка, Н.С. Хрущев (до 1964 г.). А следом, к тому же времени относится почти целиком и период пребывания Л.И. Брежнева на посту советского лидера (до 1982 г.), только чуть вышедший за упомянутые хронологические рамки. Во главе же Югославии все эти годы бесменно стоял, до своей смерти в 1980 г., И. Броз Тито. Личные контакты между первыми лицами обеих стран всегда имели важнейшее значение. И особенно – прямые переговоры между ними, в результате которых делались те или иные выводы, принимались решения, всякий раз серьезнейшим образом влиявшие на дальнейшее состояние советско-югославских отношений.

В настоящем томе, охватывающем период до 1964 г. включительно, публикуются записи переговоров и различного рода отчеты о встречах по итогам десяти визитов, которыми обменялись высшие руководители СССР и Югославии. С югославской стороны в этом качестве неизменно являлся участником таких встреч и переговоров, естественно, Тито. С советской же стороны это были, конечно, Сталин и затем Хрущев. Кроме того, в 1962 г. имел мест о также визит в Югославию Л.И. Брежнева, занимавшего в то

время пост номинально руководителя высшего органа государственной власти в Советском Союзе – Председателя Президиума Верховного Совета СССР.

В ряде случаев переговоры на высшем уровне происходили в более широком формате: как встречи государственных правительственных или государственно-партийных делегаций, возглавлявшихся с каждой стороны первыми лицами. В этом томе помещены записи нескольких таких переговоров. Вместе с тем публикуются и записи бесед, которые велись лидерами СССР и Югославии во время обмена, в послесталинский период, неофициальными визитами с пребыванием, как это формулировалось, «на отдыхе».

Наряду с документами переговоров на высшем уровне, данный том также содержит относящиеся к первому послесталинскому десятилетию записи бесед – или разного рода информационные материалы о беседах – Хрущева с послом Югославии в Москве либо с видными югославскими деятелями, посещавшими Советский Союз. Том содержит и аналогичного характера документацию о беседах Тито с послом СССР в Белграде или с видными советскими деятелями, наносившими визиты в Югославию. Включены в том и материалы о некоторых беседах, которые велись главами внешнеполитических ведомств двух стран во время обмена их визитами. Названные категории источников серьезно обогащают общую картину того положения в тогдашних советско-югославских отношениях, в условиях которого велись переговоры на высшем уровне. Наконец, существенной частью тома является обширное документальное приложение, относящееся тоже к первому послесталинскому десятилетию. Оно состоит из нескольких десятков постановлений Президиума ЦК КПСС по вопросам, касавшимся советско-югославских отношений и политики, которую в данной сфере считало нужным проводить руководство СССР. Эти постановления важны для понимания, в значительной мере, того, какими были в те или иные моменты непосредственная мотивация и механизм действия при выработке и принятии Кремлем политических решений по поводу Югославии, в том числе и в связи с происходившими тогда советско-югославскими переговорами на высшем уровне.

Кроме одного, все остальные документы, помещенные в томе, относятся к послесталинскому времени. А к периоду правления Сталина – лишь запись беседы между ним и Тито 27 мая 1946 г. Такой состав тома отражает положение с имеющимися источниками о встречах между Сталиным и Тито. В исторической реальности этих встреч было больше и начались они раньше, еще в 1944 г., когда устанавливались непосредственные отношения между Советским Союзом и новой югославской государственностью, которая под главенством Коммунистической партии Югославии (КПЮ) стала создаваться в ходе Второй мировой войны.

Эта государственность возникла в процессе, с одной стороны, масштабного Сопrotивления оккупировавшим Югославию в 1941 г. нацистским фашистским захватчикам и прооккупационным режимам¹, а с другой стороны – разгоревшейся одновременно с Сопrotивлением гражданской войны, ожесточенными противниками в которой являлись, в частности, два антиоккупационных военно-политических движения. Одно из них, именовавшее себя народно-освободительным, было под безраздельным руководством КПЮ и боролось за то, чтобы освобождение от оккупации и восстановление независимой Югославии сочеталось с радикальным поворотом влево, фактически – с установлением коммунистической власти. Другое движение, ставшее обозначаться как четническое, занимало остро антикоммунистическую позицию и было связано с довоенной югославской государственностью в лице короля и королевского правительства, находившихся в эмиграции. Во внешнеполитическом плане первое из движений было связано с СССР, а второе ориентировалось на западных союзников. В обстановке крупных военных и политических успехов народно-освободительного движения его коммунистическое руководство организовало в конце ноября 1943 г. конституирование повстанческой власти, создававшейся этим движением, в новую югославскую государственность. Тито, являвшийся генеральным секретарем КПЮ и верховным главнокомандующим партизанских сил, сформированных в Народно-освободительную армию Югославии (НОАЮ), стал председателем созданного Национального комитета освобождения Югославии (НКОЮ), выполнявшего функции правительства. В ходе произошедшего в 1944–1945 гг. освобождения Югославии от оккупации народно-освободительное движение вышло победителем, в стране утвердилось, по существу, коммунистическое правление².

На протяжении всего существования этого движения и борьбы, которую оно вело во время войны, его коммунистическое руководство находилось в постоянном контакте с Москвой. Сначала через радиосвязь с исполкомом Коминтерна, с его генсеком Г. Димитровым, а затем через военную миссию СССР, прибывшую в штаб Тито в феврале 1944 г., и военную миссию НКОЮ, прибывшую в советскую столицу в апреле 1944 г.³ Через военную миссию СССР с середины апреля 1944 г. начался обмен радиотелеграммами непосредственно между Сталиным и Тито, а с начала июля 1944 г. и письмами. В мае 1944 г. Сталин впервые встретился с прибывшим в Москву представителем узкого круга ближайших сподвижников Тито в верхушке КПЮ и народно-освободительного движения: им был М. Джилас⁴. А 19 сентября 1944 г., в обстановке, когда советские войска, вступившие в Румынию и Болгарию, подошли к северо-восточным и восточным рубежам Югославии, Тито, за которым, по предварительной договоренности, был послан советский военный самолет, тайно отправился в Москву, куда прибыл 21 сентября.

В течение недельного секретного визита югославский коммунистический лидер впервые встретился со Сталиным. В результате их переговоров были приняты Кремлем решения, соответствовавшие просьбам Тито о выступлении в Югославию советских войск и об организации их совместной с НОАЮ операции, направленной на освобождение северо-восточной части страны от оккупантов. А одновременно – на окончательный разгром четников в крайне важной для них Сербии. Было также решено значительно усилить начатую оказываться еще до того советскую помощь в вооружении и оснащении НОАЮ, в обучении ее офицерских кадров. Однако ни записи тогдашних переговоров Тито со Сталиным, ни вообще какие-либо архивные документы об этом визите Тито в Москву до сих пор не выявлены. О переговорах опубликованы лишь более поздние и очень краткие свидетельства самого Тито, некоторые мемуарные данные и выборочные сведения общего характера в различных официозных изданиях, выходивших в СССР и Югославии⁵. Во всех этих публикациях встречи Тито в Москве, и в частности со Сталиным, изображались всякий раз в зависимости от той политической конъюнктуры, которой в момент издания следовали советские или югославские власти.

В следующий раз Сталин и Тито встречались в ходе состоявшегося с 5 по 17 апреля 1945 г. на сей раз официального визита Тито в Москву в качестве главы югославского правительства. К тому моменту преобладающая часть Югославии уже была очищена от оккупантов и сил прооккупационных режимов, там произошло установление новой власти. Сформированное правительство, руководимое Тито, было официально признано как Советским Союзом, так и западными союзниками и другими государствами антигитлеровской коалиции. Во время пребывания Тито в Москве он и нарком иностранных дел В.М. Молотов подписали Договор о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве между СССР и Югославией⁶. Будучи по форме аналогичен ранее подписанным в ходе войны договорам между СССР и такими странами антигитлеровской коалиции, как Великобритания, Франция, Чехословакия (чехословацкое правительство в эмиграции), советско-югославский договор имел, однако, иной, особый характер. Заключенный между Советским Союзом и устанавливавшимся в Югославии, по сути, коммунистическим режимом, он явился первым договорным оформлением отношений в рамках начавшего формироваться блока СССР и тех восточно-европейских государств, где при ликвидации гитлеровского господства стала утверждаться руководимая компартиями так называемая народная демократия. Помимо текста договора, об этом визите был опубликован ряд официальных сообщений о публичных выступлениях Тито в Москве, о некоторых приемах и церемониях, где он присутствовал, и о беседе Сталина с ним 6 апреля⁷. Есть и воспоминания Джиласа, находившегося в составе югославской правительственной делегации, приехавшей вместе с Тито⁸. Одна-

ко ни записи тогдашних переговоров Тито со Сталиным, ни вообще какие-нибудь документы, в которых бы как-либо излагалось содержание переговоров, тоже, как и в случае с тайным визитом в сентябре 1944 г., до сих пор не известны.

Новая – и, как оказалось, последняя – встреча Сталина и Тито произошла во время визита главы правительства Югославии в Москву, который состоялся 27 мая – 10 июня 1946 г. В отличие от двух предыдущих, об этой встрече, которая началась поздно вечером 27 мая в кремлевском кабинете Сталина и затем продолжилась ночью с 27 на 28 мая на его даче, архивные записи известны. Причем даже записи обеих сторон – советской и югославской⁹. В данном томе помещена советская запись (док. 1). Из нее, как и из имеющихся публикаций югославской записи, видно, что на встрече обсуждался широкий круг вопросов, отражавших многообразное и тесное советско-югославское сотрудничество, свойственное периоду первых лет существования коммунистического режима Югославии.

Отношения с Советским Союзом имели тогда первостепенное значение для югославского режима. И потому, что советские войска сыграли осенью 1944 г. чрезвычайно важную роль в освобождении значительной части Югославии от оккупации. И потому, что вместе с тем СССР практически действовал как ключевой фактор внешнеполитической поддержки и многообразной помощи самому утверждению и последующему упрочению режима. И потому, что руководившие режимом югославские коммунисты видели в «первой стране социализма» всемирный коммунистический центр, а в ее общественном строе – цель, к которой сами стремились. Для Кремля же Югославия, провозглашенная 29 ноября 1945 г. Федеративной народной республикой (ФНРЮ), была – в сравнении с другими государствами его сферы влияния и контроля, ставшей возникать в Восточной Европе, примером наиболее успешного и быстрого установления коммунистической монополии власти. И продолжившегося затем в первые послевоенные годы осуществления других радикальных общественно-политических и социально-экономических преобразований в направлении «демократического развития», как именовалось в тогдашних закрытых материалах ЦК ВКП (б) движение к советской модели¹⁰. ФНРЮ активно участвовала в проведении линии Кремля по важнейшим международным вопросам при послевоенном мирном урегулировании в Европе и на начальном этапе возникновения холодной войны, в складывании и упрочении советского блока. Своеобразным символом стало наибольшее, по сравнению с другими компартиями-участницами, взаимодействие между представителями руководства ВКП(б) и КПЮ на состоявшемся позже, в сентябре 1947 г., учредительном совещании Информационного бюро коммунистических партий (Коминформа), созданного под флагом сталинской доктрины «двух лагерей» и конфронтации между ними¹¹. Югославский коммунистический режим рассматривался тог-

да на мировой политической сцене как ближайший союзник СССР в формирувавшемся блоковом противостоянии с Западом.

Соответственно, руководство СССР следовало линии всецелого содействия развитию Югославии. И на встрече в мае 1946 г. Сталин, в ответ на просьбы Тито, касавшиеся военного усиления Югославии и подъема ее экономики, согласился на принятие действенных мер в этих сферах. Он решил не только расширять советское снабжение югославской армии вооружением, но и, как хотел Тито, оказать значительную помощь Югославии в строительстве ее собственной военной промышленности. Через несколько дней было также заключено соглашение об экономическом сотрудничестве между СССР и ФНРЮ, касавшееся и гражданского промышленного производства и торговли¹².

На той же встрече большое внимание было уделено важной для Югославии проблеме ее послевоенных границ. Прежде всего, шла речь о Триесте и прилегающих районах по югославо-итальянской границе, где население было смешанным по этническому составу югославянским (словенским и хорватским) и итальянским. Все эти территории находились в составе Италии, но на них претендовала Югославия. Она еще на рубеже апреля–мая 1945 г. стала, фактически с советской санкции, занимать их военным путем. Но в ряде районов югославским действиям помешал произведенный почти в то же самое время ввод туда воинских контингентов западных союзников. Возникшее положение во многом воспринималось западными лидерами как проба сил с «коммунистической экспансией» Белграда и даже, возможно, не только его самого, а еще, что было более важным, и его московского патрона. Затем начался поиск компромиссных решений и триестский вопрос стал одним из существенных пунктов дипломатического противоборства между СССР и западными союзниками, в том числе на Парижской мирной конференции 1946 г. и в межсоюзническом Совете министров иностранных дел¹³. На встрече в мае 1946 г. Сталин обсуждал с Тито возможные варианты урегулирования данного спора, по возможности, на более приемлемых для Югославии условиях.

Вместе с тем важное место на этой встрече заняли вопросы, которые в дальнейшем оказались связаны с возникновением вспыхнувшего в 1948 г. советско-югославского конфликта. Они касались некоторых внешнеполитических усилий Белграда на Балканах.

Еще в ходе Второй мировой войны у верхушки КПЮ, руководившей наиболее значительным на Балканах движением Сопротивления, проявилась склонность ощущать себя центром революционных перемен, своеобразным мини-СССР в балканских масштабах. Первоначально это сказалось в возникших с конца 1942 г. и особенно в 1943 г. попытках объединить, причем под своим главенством, с югославским народно-освободительным движением также левые партизанские движения в Албании, Болгарии, Греции,

ведущую роль в которых играли тамошние компартии. Немного позже такая линия стала выражаться во все большей нацеленности руководства КПЮ на перспективу образования, при освобождении балканских стран от фашистского господства и приходе коммунистов к власти, федеративного объединения этих стран, где будущий коммунистический режим Югославии станет играть центральную роль. В сентябре 1944 г., во время упомянутого выше тайного визита Тито в Москву, была достигнута санкционированная Сталиным договоренность между Тито и Димитровым, выступавшим в качестве руководителя болгарских коммунистов, о курсе на федеративное объединение Югославии и Болгарии. Но когда на рубеже 1944–1945 гг. Тито стал форсировать объединение таким образом, чтобы к Югославии, которая сама уже оформилась в виде федеративного государства, состоявшего из шести федеральных частей, Болгария просто присоединилась в качестве седьмой, Сталин, усмотрев в этом «проглатывание» Болгарии, отнесся отрицательно. И выступил за дуалистическую федерацию Югославии и Болгарии. А ввиду возникших тогда же британских возражений против всякого объединения этих стран вопрос о болгаро-югославской федерации был на неопределенное время снят с повестки дня¹⁴.

На встрече с Тито 27 мая 1946 г., после почти полуторалетнего перерыва, Сталин вновь поднял вопрос о желательности такой федерации, имея, очевидно, в виду дуалистический вариант. Но из советской записи беседы видно, что Тито встретил это довольно скептически, будучи, как можно понять, отнюдь не в восторге от подобного варианта.

Зато на этой встрече возникла проблема включения Албании в состав Югославии. Еще до того, в контактах с советской стороной Тито обнаруживал стремление к тому, чтобы, в конечном счете, Албания вошла в федеративную Югославию¹⁵. Во время самой встречи Сталин, как отмечено в советской записи, спросил у Тито, согласен ли Э. Ходжа, возглавлявший ЦК компартии и правительство Албании, на такое объединение. Тито ответил утвердительно, хотя, судя по документам, столь категорично и прямо Ходжа к тому времени не высказывался. Однако Сталин, одоббив идею заключения югославо-албанского договора о дружбе и взаимопомощи, который бы «поближе подвел» Албанию к Югославии, заявил о преждевременности присоединения первой ко второй. Он мотивировал свою позицию необходимостью для Югославии сначала добиться нужного ей решения триестского вопроса. Тито пришлось с этим согласиться. Из имеющихся документов не ясно, был ли аргумент Сталина действительным выражением советской позиции или тактической уловкой, призванной воспрепятствовать включению Албании в Югославию. Так или иначе, но в результате московских переговоров 1946 г. проблема прямого объединения была на время снята. Вместе с тем советская сторона уведомила албанское руководство, что выступает за «ориентацию Албании на близость с Югославией». Это оказало

влияние на албанскую позицию, в частности на приехавшего в Белград в конце июня 1946 г. Ходжу¹⁶.

Однако позже, в секретных справках, составленных в ЦК ВКП (б) на рубеже лета–осени 1947 г. при подготовке создания Коминформа, говорилось о «некоторых тенденциях» коммунистического руководства Югославии к «переоценке своих достижений», о «стремлении поставить югославскую компартию в положение своеобразной «руководящей» партии на Балканах». На сей раз, помимо критики Белградом позиции Болгарии по македонскому вопросу¹⁷, особенно указывалось на югославское желание доминировать в Албании, включая и то, чтобы связи Албании с СССР шли только через правительство ФНРЮ¹⁸. Такая оценка отражала определенную озабоченность амбициями Белграда, которые входили в противоречие с нацеленностью Москвы исключительно на собственное доминирование в советском блоке.

Озабоченность усилилась и тем, что в начале августа 1947 г. Тито и ставший руководителем Болгарии Димитров неожиданно для Кремля публично объявили о согласовании, фактически парафировании, югославо-болгарского договора о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи. Это было сделано вопреки указанию И.В. Сталина, чтобы официальное заключение названного договора, вызывавшего возражения Англии и США, было отложено до вступления в действие мирного договора Объединенных Наций с Болгарией, который лишил бы западные возражения силы¹⁹. Сталин в секретной телеграфной переписке выразил Тито и Димитрову резкое осуждение их действий. Оба ответили, что принимают критику, и официально заключили договор лишь в ноябре 1947 г., после получения советского разрешения²⁰.

Этот инцидент, сохранявшийся всеми тремя сторонами в тайне, был, казалось, исчерпан, но в самом начале 1948 г. последовали события, еще сильнее встревожившие Кремль.

Одно касалось уже упоминавшейся югославской политики в Албании. Еще с начала декабря 1947 г. руководство Югославии стало добиваться подтверждения ранее выражавшегося согласия Сталина на югославское преобладание в Албании. Это было вызвано опасениями Белграда, как бы его патронирующую роль в отношении албанского коммунистического режима не ослабило растущее участие СССР в развитии Албании²¹. В ответ Сталин на встрече в середине января 1948 г. с Джиласом высказался, как уже делал при встрече с Тито в 1946 г., за тесную связь Албании с Югославией вплоть до их объединения, т.е. фактически включения первой в состав второй, к чему стремился Белград. Но при этом, как и в 1946 г. в связи с тогдашним зондажом со стороны Тито о возможности такого объединения, Сталин повторил, что необходимо отложить подобный шаг до более благоприятного момента²². И на сей раз из документов тоже не ясно, отражало ли

сказанное реальные намерения Сталина или все-таки являлось уловкой, чтобы вообще воспрепятствовать объединению Албании с ФНРЮ. Но как бы ни было на самом деле, Тито, информированный об ответе Сталина, без ведома Москвы обратился 19 января 1948 г. к Ходже за согласием на ввод югославской дивизии в Албанию. Югославский лидер аргументировал это ссылкой на сведения об опасности вторжения в Албанию военных сил греческого правительства. Ходжа, думая, что югославское обращение согласовано с СССР, ответил положительно²³. Москва же, узнав о намерении Белграда, оценила его отрицательно, и Тито остановил отправку дивизии²⁴.

С этим совпало по времени и другое событие: не согласованное с Москвой публичное заявление Димитрова 17 января 1948 г. о перспективах создания федерации/конфедерации и таможенной унии всех восточноевропейских «народных демократий». А вместе с ними и Греции, в отношении которой болгарский коммунистический лидер прогнозировал тоже установление «народной демократии», будучи уверен в победе руководимых компартией греческих партизанских сил, боровшихся за свержение правительства. Заявление вызвало даже публичную советскую критику, с которой Димитров тут же выразил согласие²⁵.

Таким образом, Кремль столкнулся с очень встревожившей его ситуацией: лидеры уже утвердившихся коммунистических режимов, твердо поддерживавшие общий курс политики СССР, вместе с тем, когда дело касалось их специфических локальных или региональных интересов либо устремлений, обнаружили склонность к действиям, не санкционированным предварительно советским патроном. Хотя во всех трех случаях София и Белград, получив выговоры от Кремля, дисциплинированно подчинились, Сталин стал срочно принимать меры, чтобы исключить с их стороны возможность новых действий без спроса у Москвы. 10 февраля 1948 г. на секретной встрече с высокопоставленными представителями Югославии и Болгарии он устроил им проработку по поводу всех трех случаев. Сталин не только повторил запрет на ввод югославских войск в Албанию, но и противопоставил стремлению Белграда к объединению Албании с Югославией идею образования югославо-болгарской федерации, к которой позднее присоединилась бы и Албания²⁶. Этим он ставил под вопрос планы Тито в отношении Албании.

На самой встрече 10 февраля как югославы, так и болгары дисциплинированно приняли советскую критику. Но затем болгарское руководство продолжило эту линию, а югославское руководство на заседаниях Политбюро ЦК КПЮ 19 февраля и 1 марта 1948 г. решило пока не соглашаться на федерацию с Болгарией. Вместе с тем оно стало добиваться от Тираны, чтобы та сама выступила за ввод югославских войск в Албанию и объединение с Югославией. Причем, Тито и его окружение в своем узком кругу выражали в этой связи и общее недовольство политикой СССР, не считавшейся, по

их мнению, с интересами Белграда и других «народных демократий»²⁷. Таким образом, вопреки иерархии отношений в советском блоке, югославское руководство, исходя из собственных конкретных устремлений, заняло позицию, прямо противоречившую указаниям Кремля по поводу Болгарии и Албании.

Подобное поведение Белграда дополнялось его схожим решением в связи с гражданской войной в Греции, о которой тоже возникла речь на состоявшейся 10 февраля 1948 г. встрече в Москве. Сталин прежде санкционировал партизанскую борьбу, руководимую греческими коммунистами, и помощь ей со стороны коммунистических режимов Югославии, Албании и Болгарии, осуществлявшуюся при советской координации. Но он стал опасаться, как бы названные режимы, а с ними и СССР не оказались из-за этого втянутыми в военный конфликт с США и Англией, поддерживавшими греческое правительство в гражданской войне. И потому на встрече 10 февраля высказался за то, чтобы прекратить партизанскую борьбу в Греции и оказание ей помощи из Югославии, Болгарии и Албании. Правда, он сделал это с оговоркой, что так нужно поступить в том случае, если нет уверенности в возможности успеха греческих партизан. Но во время встречи Сталин не раз указывал на возникшее советское сомнение относительно подобной возможности, что достаточно ясно обозначало его позицию в пользу свертывания партизанской борьбы. Без прямых возражений ему по этому вопросу, с югославской стороны была, однако, на этой встрече в Кремле выражена фактически иная позиция: возможной победы греческих партизан нельзя исключить и нужно посмотреть, как будет развиваться ситуация в ближайшее время²⁸. А десяток дней спустя, во время состоявшейся в Белграде встречи с лидерами Коммунистической партии Греции, Тито и некоторые его ближайшие сотрудники, хотя и известили греческих собеседников о мнении Сталина, однако в итоге согласились с доводами греческих коммунистических лидеров о необходимости продолжения партизанской борьбы в Греции и оказания этой борьбе помощи из Югославии²⁹. Причиной согласия было то, что такое решение отвечало устремлениям самого югославского руководства. Но тем самым и по греческому вопросу Тито практически стал действовать вопреки достаточно очевидным указаниям Кремля.

Сведения о позиции югославского руководства в связи с советскими установками, выраженными на московской встрече 10 февраля 1948 г., прежде всего - об отношениях Югославии с Албанией и Болгарией, были тайно получены советской стороной в начале марта и вызвали острую негативную реакцию в Кремле³⁰. Такая реакция усугубилась донесением посла СССР в Белграде, что, вопреки прежней практике, югославская сторона больше не дает советской закрытые служебные данные об экономике страны (Тито это затем опровергал)³¹.

В итоге Сталин со второй половины марта 1948 г. начал действия против Тито и его окружения. Из Югославии были отозваны работавшие там советские военные советники и гражданские специалисты. С конца марта и вплоть до июня руководству КПЮ стали направляться секретные послания от имени ЦК ВКП (б), в большинстве – письма, подписанные Сталиным и Молотовым, с резко отрицательными характеристиками югославской внешней и внутренней политики, с обвинениями в отходе от марксизма-ленинизма, затушевывании классовой борьбы и следовании «оппортунистической теории мирного вращающегося капиталистических элементов в социализм», в «растворении» КПЮ в Народном фронте, в проведении антисоветской линии, в национализме и переходе «на путь откола от единого социалистического фронта народных демократий с Советским Союзом»³². Эти обвинения создавали миф об «измене» югославской коммунистической верхушки «делу социализма». А о действительных конкретных причинах возникшего конфликта, связанных с политикой Белграда в отношении Албании, Болгарии и по вопросу о гражданской войне в Греции, не было ни слова. В ответных секретных посланиях от имени ЦК КПЮ, в большинстве подписанных Тито и следующим после него по рангу в югославском коммунистическом руководстве Э. Кар дел ем, советские утверждения категорически отвергались³³.

Столкнувшись с югославским возражением, Кремль все ужесточал обвинения. Параллельно он тайно ознакомил с ними лидеров компартий-участниц Коминформа, прежде всего из Восточной Европы. Те под советским воздействием солидаризировались с кремлевской позицией и осуждали югославскую. Решения об этом, секретно принимавшиеся руководящими органами названных компартий, отправлялись ими в ЦК ВКП (б), а оттуда пересылались в ЦК КПЮ³⁴. Тем самым Сталин усиливал давление на Белград и одновременно предостерегал верхушку тех же компартий против какого-либо возможного колебания в сторону непослушания, а тем более возражения Москве. Более того, по советской инициативе было решено рассмотреть вопрос «о положении в КПЮ» на созванном для этого совещании Коминформа. В условиях, когда не приходилось сомневаться, что там будет принято решение, заготовленное Кремлем, Тито и его окружение отказались от участия в совещании³⁵. Оно состоялось под Бухарестом 19–23 июня 1948 г. и прошло по советскому сценарию, завершившись резолюцией, в которой были суммированы советские обвинения. И так же, как в кремлевских письмах югославскому руководству, в резолюции не было и речи о действительных конкретных причинах возникшего конфликта. Югославское руководство было фактически объявлено врагом СССР и стран «народной демократии», Коминформа, общих основ политики компартий. И делался вывод: либо руководство КПЮ признает обвинения, либо «здоровым силам» партии надлежит его сменить³⁶.

Резолюция была от имени Коминформа обнародована 29 июня, известив о произошедшем конфликте и отлучении Югославии от советского блока и коммунистического движения. В день опубликования резолюции последовало тоже публичное заявление срочно созванного пленума ЦК КПЮ, в котором все советско-коминформовские обвинения квалифицировались как необоснованные и клеветнические³⁷. Под знаком линии открытого отпора этим обвинениям прошел в июле 1948 г. V съезд КПЮ³⁸. На глазах у мира развернулась приобретающая все больший накал острейшая полемика, быстро превратившаяся в подлинную политико-пропагандистскую войну, которая стала буквально повседневно вестись друг против друга официальными партийными и государственными органами, средствами массовой информации, с одной стороны, СССР и остальных государств советского блока, а также компартий различных стран, с другой стороны – Югославии. Под контролем Кремля были предприняты меры по созданию в СССР и восточноевропейских странах «народной демократии» организации антититовской югославской эмиграции и попытки стимулировать образование просоветского движения внутри ФНРЮ³⁹. На границах Югославии с соседними «народными демократиями» возникла обстановка постоянной напряженности.

Параллельно Советский Союз и другие страны возглавляемого им блока стали сворачивать связи с ФНРЮ. Были сведены на нет экономические отношения, что наносило серьезный удар по Югославии, для которой до конфликта именно эти страны, в первую очередь СССР, были основным экономическим партнером, а советская помощь была чрезвычайно важным фактором развития ее народного хозяйства. Затем, используя как предлог инсценированные судебные процессы в восточноевропейских государствах советского блока, прежде всего процесс по «делу Райка» в Венгрии, на которых югославская сторона была обвинена в якобы подрывной деятельности против этих государств и Советского Союза, упомянутые страны и СССР разорвали договоры о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи с ФНРЮ⁴⁰. Те же обвинения активно использовались на состоявшемся 16–19 ноября в Венгрии новом совещании Коминформа. В принятой там резолюции, называвшейся «Югославская компартия во власти убийц и шпионов», Тито и его окружение были просто объявлены давними, но маскировавшимися «агентами империалистических разведок», а сам возглавляемый ими режим – «фашистским»⁴¹. Позднее Сталин даже обсуждал возможность организации советскими спецслужбами покушения на Тито. Но это осталось лишь проектом из-за опасения, что советская причастность к покушению может быть раскрыта⁴². Не решился Сталин и на военное вторжение в Югославию с территории соседних с ней стран советского блока.

В условиях советско-коминформовского давления и угроз происходило ужесточение противостояния этому со стороны руководства Югославии.

Внутри страны нарастал масштаб репрессий, которые еще вслед за опубликованием коминформовской резолюции 1948 г. были начаты властями против тех, кто солидаризировался с нею либо просто считал недопустимым противоречить установкам, исходившим от ВКП (б), Сталина⁴³. Наряду с репрессиями, для Тито и его окружения важнейшим инструментом в борьбе против влияния, оказывавшегося на югославское общество советско-коминформовской атакой, становилось широкое пропагандистское противодействие. Если в первое время югославская контрпропаганда пыталась объяснить происходящее тем, будто Москва, Сталин обмануты искаженной информацией, исходившей от «фракционеров» и «антипартийных элементов» в рядах КПЮ, то затем начался переход к обвинению непосредственно советской политики в недопустимо враждебных действиях против социалистической страны. В итоге, примерно с рубежа 1949–1950 гг., конфликт постепенно стал трактоваться как столкновение, с одной стороны, линии руководства КПЮ, основанной на принципах марксизма-ленинизма, на их творческом применении, на отстаивании независимости и равноправия в отношениях между компартиями, социалистическими государствами. А с другой стороны – линии Кремля, Сталина, которые отошли от подлинного марксистско-ленинского курса и подменили его проведением империалистической политики, идущей вразрез с интересами социализма, в том числе проявляя гегемонизм и диктат по отношению к другим компартиям, социалистическим странам. Такая трактовка была закреплена на VI съезде КПЮ, где партия была переименована в Союз коммунистов Югославии (СКЮ)⁴⁴.

Это сочеталось с выдвиганием югославским руководством начиная с 1950 г. курса на переход к «самоуправленческому социализму». Первым шагом стало провозглашенное введение «самоуправления трудовых коллективов» на предприятиях государственного сектора экономики (еще за первые годы коммунистической власти он охватил почти всю промышленность, транспорт, большую часть торговли), а позже и «общественного самоуправления» в местных территориальных административных единицах. Вначале эти меры, официально фигурировавшие как движение по пути «подлинного социализма», альтернативного сталинскому «бюрократическому искажению марксизма-ленинизма», являлись скорее декларативными и даже декоративными, а практически имели значение преимущественно как выдвинутый в рамках коммунистической доктрины идеологический противовес советской концепции социализма. Но заинтересованность во всемерном хозяйственном росте, который бы удовлетворял нужды страны, особенно в условиях больших трудностей ввиду экономической блокады со стороны советского блока, постепенно толкала югославское руководство к более реальному демонтажу сложившейся прежде, по советскому образцу, централизованно-административной модели управления государственным сектором экономики. И к растянувшейся на длительное время замене ее другой

моделью, в которой предприятия получали определенную самостоятельность в своей хозяйственной деятельности и между ними формировались, в известной мере, рыночные отношения. А те функции административно-хозяйственного контроля и регулирования, которые оставались за государственным аппаратом, все больше передавались из центральных правительственных органов региональным и местным властям. В сельском хозяйстве развернутая с 1949 г. поголовная коллективизация крестьянства по советскому образцу, вызвавшая острые политические и экономические осложнения в стране, была в 1953 г. прекращена. В итоге в деревне, наряду с частично созданными хозяйствами т.н. «общественного сектора», продолжилось существование частных крестьянских хозяйств, и они надолго остались преобладающими в аграрной сфере. В сфере государственно-политического строя провозглашались частичные меры некоторой либерализации, особенно на VI съезде КПЮ – СКЮ, но они не затрагивали основ сохранявшегося однопартийного режима с фактической монополией власти правившего номенклатурного слоя. Попытка же Джиласа развить линию VI съезда в сторону реальной и даже более далеко идущей демократизации СКЮ и страны закончилась в январе 1954 г., когда его идеи подверглись на пленуме ЦК СКЮ, где тон задали Тито и Кардель, резкому осуждению как «бернштейнианство» и «анархолиберализм». А сам Джилас был исключен из партийно-государственного руководства⁴⁵.

Наряду с подобного рода противоречивыми шагами в югославском внутреннем развитии, наибольшие и раньше всего начавшие практически сказываться перемены стали происходить во внешней политике Югославии. Оказавшись не только вне советского блока, но и под его сильнейшим давлением, включая экономическую блокаду и опасность военного нападения, югославский режим в поисках необходимой поддержки был вынужден пойти на частичное сближение с западными державами и получил от них как экономическую помощь, так и помощь в вооружении и оснащении армии. Руководство ФНРЮ считало невозможным для Югославии присоединение к НАТО. Но стремилось к заключению регионального союза, в том числе и в сфере обороны, с Грецией и Турцией, являвшимися одновременно участниками НАТО. Усилия в этом направлении завершились заключением в 1953–1954 гг. двух югославо-греко-турецких договоров, которыми был создан Балканский пакт. Вместе с тем югославское руководство стремилось и к соблюдению определенной дистанции по отношению к Западу. Оно пыталось выступать с нейтралистской позиции защиты интересов малых стран и несогласия с конфронтацией между советским и западным блоками. Частью этого курса стали установление тесных отношений с рядом азиатских и африканских стран и начавшая – более определенно с середины 1950-х годов – формироваться Югославией вместе с ними, особенно с Индией и Египтом, политика коллективного неприсоединения к блокам⁴⁶.

Таким было положение, когда вскоре после того, как 5 марта 1953 г. умер Сталин, те, кто встал у руля власти в СССР, сочли необходимым, в числе мер по решению других сложных проблем, возникших или обострившихся в последние годы сталинского правления, приступить и к поиску выхода из тупика в советско-югославских отношениях.

Первыми шагами, предпринятыми со стороны СССР весной – в начале лета 1953 г., были заметное снижение, временами вплоть до почти прекращения, антититовской пропаганды в официальных публичных выступлениях, в советских средствах массовой информации, а также отмена дискриминационных мер и ограничений, жесткого демонстративного надзора спецслужб в отношении персонала посольства Югославии. А самый значительный из первых шагов был сделан 6 июня 1953 г., когда министр иностранных дел Молотов передал югославской стороне предложение обменяться послами. Ибо с 1949 г. посольства СССР в Белграде и ФНРЮ в Москве, в которых оставалось всего по несколько сотрудников, возглавлялись лишь временными поверенными в делах. Правительством ФНРЮ предложение было принято⁴⁷. Произведенный затем обмен послами частично отражен в документах, публикуемых в настоящем томе (Приложение. Док. № 1, 2).

Пока не известны архивные документы, в которых бы содержались данные о том, как намечались в советском руководстве упомянутые шаги, какие конкретные цели при этом ставились, какие вырабатывались планы на более близкую и на более отдаленную перспективу. Тем не менее, в историографии предприняты некоторые довольно значительные попытки более или менее выяснить существенные стороны того, куда, как и из каких соображений намеревались тогда в советских верхах двигаться в отношениях с Югославией. Работы, в которых содержатся подобные попытки, основываются на анализе ряда выявленных источников, относящихся преимущественно к трем группам: одна – расчеты и предложения по поводу советско-югославских отношений, вырабатывавшиеся различными звеньями советского аппарата, главным образом внешнеполитического, для рассмотрения на вышестоящем уровне; другая – указания из Москвы посольству СССР в Белграде; третья – московские рекомендации руководителям стран советского блока. Тем самым как будто удается в известной мере компенсировать отсутствие прямых данных о кремлевских калькуляциях и выяснить логику принятых решений. Если следовать сопоставительному анализу упомянутых групп документов, в Кремле, видимо, исходили из того, что конфронтационная политика разрыва с Югославией потерпела поражение, ибо в результате югославский режим выстоял, а при этом страна оказалась изолированной от СССР и советского блока («демократического лагеря»), и возникла ее достаточно серьезная связь с Западом. А потому необходимо перейти к иной тактике: нормализовать отношения с ФНРЮ «как с буржуазным государством», на этой основе развивать связи с ней, в том числе осо-

бенно экономические, и тем самым получить возможности, в какой-то степени, советского присутствия в югославской повседневности, распространения советского влияния среди народа, воздействия на позицию Югославии в интересах ослабления ее зависимости от Запада⁴⁸. Однако исследователю достаточно сложно определить, в какой пропорции в этих документах подлинные соображения и намерения соотносились с ритуальными идеологическими постулатами, в то время неперенными даже для внутренних, сугубо рабочих калькуляций.

Во всяком случае, если расчеты руководства СССР являлись в самом деле таковыми, то в них было много иллюзорного, особенно по поводу возможности советского влияния в ФНРЮ «на народ». Ибо коммунистический режим Югославии, в своей политической основе не так уж отличавшийся тогда от советского, обладал достаточным набором средств как пропагандистского, так и административно-репрессивного воздействия, чтобы быть способным не допустить в своей стране советского влияния в такой степени, что оно могло бы представлять для политики властей какую-либо ощутимую помеху. Тем более при том ущербе, который был нанесен имиджу СССР сталинской политикой в период конфликта, а с начавшейся нормализацией тем не менее продолжал ощутимым образом поддерживаться югославской пропагандой внутри ФНРЮ.

Но какими бы ни были действительные расчеты советского руководства, оно уже в последующие месяцы 1953 – первой половины 1954 г. столкнулось с не удовлетворявшей Москву ситуацией в отношениях между СССР и Югославией. В частности, фактически не двигался с места вопрос о возобновлении экономических отношений. Хотя на самом деле в возобновлении были заинтересованы обе стороны, однако каждая из них воздерживалась от проявления собственной инициативы, опасаясь тем самым выступить в роли более заинтересованной и предоставить преимущественную позицию другой стороне, от которой бы зависело, принимать ли сделанное предложение и на каких условиях. Эта проблема специально рассматривалась Президиумом ЦК КПСС, который 8 февраля 1954 г. принял постановление, означавшее продолжение Советским Союзом той же тактики (в настоящем издании см.: Приложение. Док. № 3)⁴⁹. В итоге положение не менялось, обе стороны оставались в ожидании, у каждой копилась неудовлетворение и претензии к другой⁵⁰.

Радикальный поворот Кремля по вопросу о курсе советской политики в отношении ФНРЮ произошел в мае 1954 г.: постановлением Президиума ЦК КПСС от 31 мая, вопреки прежней позиции считать Югославию «буржуазным государством», было решено обратиться от имени ЦК КПСС к ЦК СКЮ с предложением вступить в переговоры для восстановления межпартийного и межгосударственного сотрудничества в интересах борьбы за социализм и упрочения мира. В постановлении содержалась попытка совме-

стить, с одной стороны, утверждения, будто критика «ошибок» югославского руководства в 1948 г. частично имела основания, а с другой стороны – признание того, что другие советские обвинения, приведшие к разрыву, были безосновательны. В духе подобной «сбалансированности», ответственность за провоцирование разрыва возлагалась на казненного в конце 1953 г. Л.П. Берия, а за югославские «ошибки» – прежде всего на Джиласа, осужденного, как уже сказано, на пленуме ЦК СКЮ в начале 1954 г. Письмо ЦК КПСС в адрес ЦК СКЮ было составлено, разумеется, куда дипломатичнее постановления от 31 мая. Но и в письме содержалась попытка, признавая советскую вину за разрыв, указать также на частичную югославскую ответственность, с повторением версии о Берия и Джиласе. Однако в письме умалчивалось о цели предпринимаемого теперь Кремлем шага, указанной в постановлении: предотвратить «окончательный переход Югославии в лагерь империализма» и, если удастся, наоборот, вернуть ФНРЮ в «демократический лагерь» (см. настоящее издание. Приложение. Док. № 4).

Направлением письма за подписью Хрущева как Первого секретаря ЦК КПСС, которое было датировано 22 июня, началась переписка на высшем уровне, в итоге приведшая к визиту делегации во главе с Хрущевым в Югославию в конце мая – начале июня 1955 г. Переписка отразила довольно непростой путь к визиту. Югославская сторона в целом позитивно отнеслась к советскому предложению, но проявила заметную сдержанность, обусловленную как стремлением не нанести нежелательного ущерба своим отношениям с Западом, так и заинтересованностью в том, чтобы предварительно сдвинуть позицию Москвы в желательном Белграду направлении. Югославское руководство добивалось, чтобы Кремль признал за каждой компартией и руководимой ею соцстраной право на собственную линию во внутренней и внешней политике, в выработке модели развития и не ставил свои отношения с той или иной компартией и страной в зависимость от выбранной ею модели. Конечно, при этом имелась в виду в первую очередь сама Югославия. Белград также настаивал, чтобы предложенной Кремлем встрече предшествовали прекращение деятельности антититовской югославской эмиграции и недопущение в советской печати материалов во враждебном югославскому режиму духе, практическая полная нормализация межгосударственных отношений СССР и ФНРЮ, особенно экономических. Советский тезис о частичной югославской ответственности за конфликт, разразившийся в 1948 г., в частности о роли Джиласа, был отвергнут. Указывалось на необходимость, чтобы активная нормализация отношений с ФНРЮ велась и восточноевропейскими странами-участницами конфликта. Из постановлений Президиума ЦК КПСС, публикуемых в данном томе, видно, что советское руководство предпочитало удовлетворить многие пожелания и предложения Белграда, не вдаваясь в дискуссию по другим. И согласилось с югославской позицией, чтобы первая встреча на высшем

уровне официально имела статус межправительственной, но не межпартийной (Приложение. Док. № 5–9)⁵¹.

Такая тенденция, в определенной степени проявившаяся в переписке, особенно дала о себе знать во время самого визита в Югославию 26 мая – 2 июня 1955 г. Объективно уже сам приезд туда и признание необоснованности обвинений, выдвинутых Москвой против югославского руководства во время конфликта, ставили советскую сторону в слабое положение виновной и кающейся, в то время как югославскую сторону – в положение триумфатора. Но и на самом деле необоснованность сталинских обвинений была очевидна, так что возражать против этой очевидности было едва ли возможно. Да и пытаться достигнуть целей, поставленных теперь Кремлем, было невозможно без признания. Добавлялся еще и субъективный фактор: лично для Хрущева «югославский вопрос» стал одним из пунктов развивавшегося столкновения с Молотовым, который был сторонником отношения к ФНРЮ как к «буржуазному государству» и критиковал поворот, совершенный в мае 1954 г., но оказался в Президиуме ЦК КПСС в одиночестве. Поэтому Хрущев, связанный как раз с упомянутым поворотом, был заинтересован в том, чтобы новая линия в отношении Югославии демонстрировала свою успешность⁵². В итоге, как видно из публикуемых в данном томе записи советско-югославских переговоров и итоговой совместной декларации (Док. №3,4)⁵³, советская делегация, несмотря на возникавшую и временами довольно бурную полемику, была вынуждена в той или иной мере принять независимую позицию Югославии с ее, как уже говорилось, моделью внутреннего развития («самоуправленческий социализм») и внешнеполитического позиционирования (внеблоковое положение), сложившейся в период конфликта и отличавшейся – где по существу, а где больше вербально-идеологически – от тогдашней модели советского типа. И при этом признавать Югославию «социалистической страной», а СКЮ – коммунистической партией, каковыми они, при отмеченных выше модификациях, в действительности и оставались.

Эта линия была, по итогам встречи в Белграде, одобрена Президиумом ЦК КПСС несмотря на возражения Молотова, а затем получила закрепление на пленуме ЦК КПСС в июле 1955 г., где позиция Молотова была подвергнута резкой критике⁵⁴. И в течение последовавшего года до новой встречи на высшем уровне ситуация в советско-югославских отношениях, несмотря на различные зигзаги, развивалась примерно по той же линии. Она проявилась, в числе прочего, в позиции, сформулированной на XX съезде КПСС и в решении о роспуске Коминформа. В итоге, во время состоявшегося 1–23 июня 1956 г. визита в СССР югославской делегации во главе с Тито во многом повторилось то же, что и на предыдущих переговорах в Белграде. Советская сторона оказалась вынужденной в основном согласиться с тем, на чем настаивали югославские партнеры, хотя была недовольно

по ряду пунктов. Впрочем, и югославской стороне кое в чем пришлось пойти навстречу советским устремлениям, прежде всего в том, чтобы визит и переговоры, официально фигурировавшие как межгосударственные, были все-таки дополнены публичным заявлением о возобновлении межпартийных отношений «на принципах марксизма-ленинизма» (см. настоящее издание. Док. № 9–12)⁵⁵.

Однако обе стороны как в своих, свойственных каждой, идеологических конструкциях, так и в практической политике, приспособивавшей идеологемы всякий раз к своим насущным интересам, интерпретировали эти принципы отнюдь не одинаково. И их отношение друг к другу оказывалось двойственным. В пришедшем на смену конфликту 1948–1953 гг. своеобразном партнерстве и его советский, и югославский участники оказывались вынужденными считаться с тем, что политика и, в определенной мере, идеология партнера частично могут быть близки твоим собственным политическим и идеологическим устремлениям, но во многом и отличны. И руководствуясь всякий раз своими соображениями, каждый из партнеров отчасти привыкал к тому, чтобы, по возможности, не педалировать отличия, а до определенной степени терпеть их и стараться сохранять партнерство, выдвигая на первый план то, что являлось более общим для обоих. Но сформировавшаяся, таким образом, новая схема советско-югославских отношений вовсе не устраняла и возможности альтернативных поворотов. В ситуациях, когда различия начинали, по той или иной причине, особенно задевать интересы одной из сторон или, взаимно, каждой из них, между ними могло наступать обострение сохранявшихся противоречий, способное породить столкновение как в практической политике, так тут же, соответственно, и в идеологии, игравшей в коммунистических системах власти чрезвычайно значительную роль.

Основной массив документов, включенных в данный том, как раз демонстрирует происходившее на этой основе маятникообразное колебание советско-югославских отношений с осени 1956 г. и до конца охватываемого томом времени: периоды относительного сближения двух стран сменялись обострением отношений и наоборот. Обострения были связаны с рядом ставших тогда происходить крупных событий, особенно в «социалистическом лагере» и международном коммунистическом движении. Таковым являлся венгерский кризис 1956 г., когда коммунистический режим в Венгрии и ее присутствие в советском блоке удалось сохранить лишь военным вмешательством СССР. Таковым было и последовавшее стремление Кремля консолидировать положение в обнаруживших слабые места «лагере» и коммунистическом движении, укрепить там свое влияние и руководящую роль, в том числе путем проведения международных совещаний компартий 1957 и 1960 гг. В этих событиях югославское руководство занимало колеблющуюся позицию, то в определенной мере солидаризируясь с советски-

ми усилиями, то предпринимая шаги, противоречившие интересам Кремля, что вызывало у того острую реакцию, приведшую к своеобразному мини-конфликту в связи с принятием новой программы СКЮ в 1958 г. Однако в той или иной степени отношения сохранялись. А в первой половине 1960-х годов стало происходить все более осязаемое новое сближение между Москвой и Белградом. Оно было вызвано советско-албанским и куда более важным советско-китайским конфликтом, в которых интересы советского и югославского режимов во многом оказались совпадающими, что обусловило с советской стороны, вплоть до конца правления Хрущева, стремление к как можно более активному сотрудничеству с Югославией⁵⁶.

Л.Я. Гибианский